

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԼԵՆԴՐՈՒՇ ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԾԱԳՈՒՄԸ,
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ 1995

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱՐՅԱՆ

Ն Ե Ր Ա Մ ՈՒ Ք Յ ՈՒ Ն

ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ Լ. Ա.

Խ 988 Հայկական հարցը - Եր.: «Համազգային հայ
կրթական և մշակութային միություն», Եր. 1995թ. - 100 էջ.

Հայկական հարցի առաջացման,
բովանդակության և զարգացման փուլերի
մասին հայոց պատմագիտության մեջ
գոյություն ունեն տարբեր տեսակետներ:

Հեղինակը նորովի ընթերցողի
ուշադրությանն է ներկայացնում Հայկական
հարցի պատմության համառոտ ուրվագիծը:

ԳՄԳ 63.3(2Հ)52

© ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ Լ., 1995

*Յուրաքանչյուր ժողովուրդ գոյատևելու և բնականոն կյանքով ապրելու հա-
մար պետք է ունենա իր ազատ և անկախ Հայրենիք:*

*Հայրենիքը ժողովրդի պատմական ապրելատարածքն է: Հայրենիքի գաղափարի
ակունքները սկիզբ են առնում դարերի խորքում և ունեն պատմաէթնոկական
բնույթ:*

*Մակայն ամեն մի ապրելատարածք դեռ Հայրենիք չէ: Հողը Հայրենիք է
դառնում դարերի ընթացքում, երբ այն պատվում է ժողովրդի պատմամշակութային,
ազգագրական, նարտարապետական հուշարձաններով, մախնիների գերեզմաննե-
րով, երբ այն սրբազործվում է թշնամիների դեմ մղած պատերազմներում տա-
րած հաղթանակներով և լեզենդար հերոսների թափված արյունով, երբ ձեւա-
վորվում են ազգային բնավորության գծերը, ազգային նկարագիրը, ավանդույթնե-
րը, բարեքրը, տարազը, լեզվական առանձնահատկությունները, ազային ինքնա-
գիտակցությունը, երբ այդ հողը ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ է
մտնում ֆոլկլորային, ազատագրական առասպելներով, էպոսով, երգերով, հե-
տիաբաններով ու հարագատանում հոգեպես, երբ ժողովուրդը դառնում է հոգեւոր
ամբողջություն, երբ «հող» հասկացությունը վերածվում է «տուն» հասկացության,
իսկ «տուն» հասկացությունն էլ «Երկիր» ու «Հայրենիք» հասկացությունների
և մտնում ցեղի արյան ու գեմի մեջ որպես նրա գոյատևման հիմնական պայ-
ման:*

*Հայրենիք կոչվող ապրելատարածքում յուրաքանչյուր ժողովուրդ անպայման
պետք է ունենա ազատ, անկախ պետականություն, որովհետև միայն նա է ի
վինակի ապահովելու ժողովրդի գոյատևման և բազմակողմանի զարգացման
հնարավորությունը: Ազատ Հայրենիքն ու անկախ պետականությունը այն հզոր
գործոններն են, որոնք ապահովում են ժողովուրդների բնականոն զարգացումը:*

Այդ է պատճառը, որ պայքարը Հայրենիքի ու անկախ պետականության համար վերածվում է գոյատևման, կենաց ու մահվան կռվի:

Պատմության կողմից չփայտացված ժողովուրդներն ազատագրական պայքարի դժվարին նամակարհի են անցնում, մեծամեծ զոհեր են տալիս ազատ ու անկախ Հայրենիք ունենալու համար:

Այդ պայքարի նամակարհին ամեն մի ժողովուրդ անհրաժեշտորեն մշակում է իր ազգային գաղափարախոսությունը, որի հիմքում ընկած է Հայրենիքի, անկախ պետականության եւ ժողովրդի գոյատևման ու ազատ զարգացման գաղափարը: Ազգային գաղափարախոսությունը ազգի ողնաշարն է, ազգի ոգին:

Հայ ժողովուրդը 1375 թվականին Կիլիկիայի թագավորության անկումով կորցրեց անկախ պետականությունը, որից հետո շուրջ 600 տարի հերոսաբար մաքառեց Հայրենիքը ազատագրելու եւ անկախ պետականությունը վերականգնելու համար:

Հայ ժողովրդի՝ Հայրենիքի ազատագրության եւ անկախ պետականության վերականգնման համար մղած դարավոր պայքարը պատմության մեջ մտել է Հայկական հարց, Հայ դատ եւ Պահանջատիրություն անուններով:

Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարը առաջին հերթին պայքար է կորցրած Հայրենիքը ազատագրելու, անկախ պետականությունը վերականգնելու եւ հայ ժողովրդի գոյատևումը ապահովելու համար:

Կորցրած հայրենիքի ամեն մի մասի ազատագրման համար մղվող պայքարը Հայկական հարցի բաղկացուցիչ մասն է կազմում: Հայոց պատմության արդի փուլում Լեռնային Ղարաբաղի Հայաստանի հետ վերամիավորման համար մղվող ազգային-ազատագրական պայքարը Հայկական հարցի պատմության ամենափառավոր էջերից է:

Սակայն Հայկական հարցը լույս Հայրենիքի ազատագրման պահանջ չէ, նա մասն ազգային գոյապահպանության, Հայրենիքի գաղափար է, Ազգային Մեծ Գաղափար, առանց որի ժողովուրդները դառնում են անհայրենիք, գրկվում պատմական հիշողությունից, կորցնում Հայրենիքի գաղափարը, վերածվում ազգային դեմք ու ոգի չունեցող ամբոխի եւ ցրվում աշխարհով մեկ՝ ղեկավարվելով «որտեղ հաց, այնտեղ կաց» կարգախոսով:

Ահա թե ինչու Հայկական հարցը հայոց ազգային գաղափարախոսության հիմքն է ու բովանդակությունը:

Հրաժարվել Հայկական հարցից ու ազգային գաղափարախոսությունից, այդ մշակակամ է հայ ժողովրդին դատապարտել անխուսափելի կործանման:

* *
*

Հայկական հարցի պատմությունը սույն ուսումնասիրության մեջ մեր կողմից բաժանված է չորս հիմնական փուլերի: Աշխատության սահմանափակ ծա-

վալը մեզ հնարավորություն չի տալիս մանրամասն վերլուծելու, պարզաբանելու, բնութագրելու Հայկական հարցի պատմության բոլոր փուլերը, ենթափուլերը եւ, որ ամենակարեւորն է, այդ փուլերի բովանդակությունը կազմող բոլոր անհրաժեշտ իրադարձությունները:

Մենք ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում Հայկական հարցի պատմության համառոտ ուրվագիծը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախ պետք է պարզել, թե ի՞նչ է նշանակում Հայկական հարց հասկացությունը, ո՞րն է նրա բովանդակությունը: Առանց այդ հարցի գիտական պատասխանը տալու հնարավոր չէ գրել Հայկական հարցի իրական և ամբողջական պատմությունը:

Հենց Հայկական հարցի բովանդակության մասին գոյություն ունեցող ոչ ճիշտ պատկերացումներն են հիմք հանդիսացել այդ հիմնախնդրի շուրջը տարբեր տեսակետներ կյանքի կոչելու համար:

Հայկական հարցի բովանդակության մասին գիտական շրջանառության մեջ եղած տեսակետները բաժանվում են երեք հիմնական խմբի: Հայկական հարցը համաձայն այդ տեսակետների՝

1. Ամբողջ Հայաստանի ազատագրության, հայ պետականության վերականգնման հարցն է:
2. Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցն է:
3. Արեւմտահայության ֆիզիկական գոյություն, կյանքի, գույքի ապահովության, Արեւմտյան Հայաստանի բարենորոգումների հարցն է:

Ո՞րն է այդ տեսակետներից ճիշտը:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի գոյապահպանման ու ազատ զարգացման համար ամենանպաստավոր պայմանները ստեղծվում են միայն անկախ Հայրենիքում, անկախ պետականության սահմաններում: Առանց Հայրենիքի և անկախ պետականության ոչ մի ժողովուրդ չի կարող հարատևել և դատապարտված է ոչնչացման:

Այդ է թելադրում համաշխարհային պատմության անողոք տրամաբանությունը:

Օտար նվաճողների լծի տակ գտնված աշխարհի բոլոր ժողովուրդները բարեր շարունակ պայքար են մղել մի սուրբ նպատակի՝ Հայրենիքի

ազատագրության, անկախ պետականության ստեղծման համար:

Այս թեզը վիճահարույց չէ:

Հետևաբար, Հայկական հարցը – հայ ժողովրդի ազատագրության, իր պատմական Հայրենիքում անկախ ազգային պետականության վերականգնման խնդիրն է:

Ռազմավարական խնդիր ունենալով իր պատմական Հայրենիքում անկախ հայ պետականության վերականգնումը՝ հայ ժողովուրդը պատմության անբարենպաստ փուլերում հարկադրված է եղել վարել բարեփոխումների իրականացման, ջարդերի ու ավերագործությունների առաջնառնելու մարտավարություն:

Տարածքային առումով, առնչված միջազգային իրադրության հետ, Հայկական հարցը տարբեր ժամանակաշրջաններում պարունակել է ամբողջ Հայաստանի կամ էլ միայն Արեւմտյան Հայաստանի անկախության պահանջը:

Դրանք անկախության պայքարի պատմության փուլերն են եղել:

Ուսումնասիրողների մի մասը անկախության, հայ պետականության վերականգնման համար մղված պայքարի առանձին փուլերի մարտավարական խնդիրները նույնացրել է ռազմավարական խնդրի՝ Հայկական հարցի հայաց անկախ պետականության վերականգնման խնդրի հետ:

Ազգային-ազատագրական պայքարը իր մարտավարական խնդիրներով չի կարելի նույնացնել ռազմավարական խնդրի՝ Հայկական հարցի լուծման հետ:

Պատմագիտական աշխատություններում տիրող խառնաշփոթը այդ սխալի արդյունքն է:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հայկական հարցի ծագման մասին եւս գոյություն ունի երեք հիմնական տեսակետ:

Համաձայն այդ տեսակետների Հայկական հարցը՝

1. Հին է այնքան, որքան հայ ժողովուրդը:
2. Մագել է հայ պետականության անկումից հետո:
3. Առաջացել է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո առաջին անգամ իր արտահայտությունը գտնելով Սան-Ստեֆանոյի եւ Բեռլինի կոնգրեսի պայմանագրերում:

Այժմ, երբ մենք ծանոթ ենք Հայկական հարցի բովանդակությանը, մեզ համար դժվար չէ որոշել, թե երբ է առաջացել Հայկական հարցը:

Հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ ունեցել է ընդարձակ Հայրենիք եւ հզոր պետություն: Հայաստանը Տիգրան Մեծի ժամանակ եղել է աշխարհակալ տերություն: Հայոց Հայրենիքի տարածքը կազմել է շուրջ 300 հազար քառակուսի կիլոմետր: Հայ պետականությունը երկար ժամանակ Առաջավոր Ասիայի հզոր գործոններից մեկն էր:

Հայկական պետականությունը փոքր ընդհատումներով գոյատևել է մինչև 1375 թվականը: 1236թ. մոնղոլների հարվածների տակ ընկնում է Ջաքարյանների իշխանությունը, իսկ 1375թ. եգիպտական զորքերը գրավում են Միսը՝ վերջ դնելով Կիլիկիայի հայկական պետականությանը:

Ահա հենց այդ ժամանակ առաջանում է Հայկական հարցը՝ Հայրենիքի ազատագրման, անկախ պետականության վերականգնման հարցը: Հայ ժողովուրդը ազատագրական պայքարի մեջ է մտնում օտար նվաճողների դեմ իր երկիրն ազատագրելու, Հայկական հարցը լուծելու համար:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ (Հայկական հարցի ծագումից մինչև 17-րդ դարի կեսերը)

Այս փուլում սկսում է ձևավորվել Հայկական հարցը, այն աստիճանաբար դառնում է ժողովրդական գիտակցության արտահայտություն: Մնունը է առնում ազատագրական լեզունը, արարվում է Սասունցի Դավիթ էպոսը: Ազատագրական լեզունը Հայաստանի անկախության գաղափարի իրականացումը կապում էր Արեւմուտքի օգնության, իսկ Սասունցի Դավիթ էպոսը՝ ժողովրդի զինված պայքարի հետ: Նախագծվում են ազգային-ազատագրական պայքարի զարգացման հետագա ուղիները:

Այս փուլում արվում են ազատագրական պայքարի առաջին քայլերը, հայտնվում են առաջին դրոշակակիրները:

Էջմիածնում կաթողիկոս Ստեփանոս Սալմաստեցու ղեկավարությամբ 1547թ. տեղի է ունենում գաղտնի ժողով, որը քննարկում է Հայաստանի ազատագրության հարցը: Ժողովի որոշմամբ Ստեփանոս Սալմաստեցու ղեկավարությամբ 1549 թվականին պատվիրակություն է ուղարկվում Եվրոպա՝ Հայաստանին օգնելու խնդրանքով: Պատվիրակությունը լինում է Վենետիկում, Հռոմում, Գերմանիայում եւ Լեհաստանում, վերադառնում է անարդյունք:

Սերաստոյում 1562թ. կաթողիկոս Միքայել Սերաստացու ղեկավարությամբ տեղի է ունենում Հայաստանի ազատագրության հարցին նվիրված երկրորդ գաղտնի ժողովը: Այդ ժողովի որոշմամբ հայերին օգնելու խնդրանք

քով Աբգար Թոխատեցու ղեկավարութեամբ մի պատվիրակութուն էլ է ուղարկվում Հռոմ, որը եւս որեւէ արդյունքի չի հասնում:

Այս փուլը, ինչպես տեսնում ենք, Հայկական հարցի ծագման եւ ձեւավորման շրջանն էր: Ազատագրական շարժումը հետագա ուղիների դեռեւս վեհերոտ որորնումներ էր կատարում: Չէին լուծված մարտավարութեան եւ ռազմավարութեան հարցերը: Ազատագրական շարժման քաղաքական կողմնորոշման հիմնահարցը եւս գտնվում էր որոնումների շրջանում:

ԵՐԿՐՈՐԻ ՓՈՒԼ

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՄԹԻ ՄՈՒՏԻՐ

ԱՄԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՄՊՐԱ ԵՎ ՈՒՍՈՒՍԱՆ

(17-րդ դարի կեսերից մինչեւ Սոն-Սոսֆոնս եւ Բեռլինի կանգրեւ)

Հայկական հարցի այս փուլի համար հատկանշական է ազատագրական պայքարի զարթոնքը եւ վերելքը:

Ազատագրական շարժումը մեծ թափ է ընդունում ինչպես արեւմտյան, այնպես էլ արեւելյան Հայաստանում: Հայոց ազատագրական շարժումը առաջ է քաշում պրոֆեսիոնալ գործիչների: Ազատագրական, քաղաքական միտքը որակական նոր մակարդակի է հասնում: Հանդես են գալիս գործիչներ, որոնք իրենց ազգանվեր գործերով իրավունք են նվաճում հավերժ տեղ գրավելու հայոց պատմության էջերում: Հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, ունենալով անհաջողություններ ու հուսախաբուցություններ, այնուամենայնիվ, հայոց մեծերը հետեւողականորեն պայքարում էին Հայոց հարցը լուծելու՝ հայկական պետականությունը վերականգնելու համար: Մշակվում էր ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը:

Արեւմտյան Հայաստան: 1662 թվականին սկիզբ է առնում եւ ծավալվում ազատագրական շարժումը Արեւմտյան Հայաստանում: Ծարժման դրոշակակիրներն էին՝ Խաչատուր Գաղատացին, Մահտեսի Մուրադը, Խոջա Առաքելը, Հովհաննես Թութունչին, Եղիազար Այնթապցին եւ ուրիշներ: Արեւմտահայ ազատագրական պայքարի առաջին դրոշակակիրները փորձում էին Հռոմի պապի եւ Լյուդովիկոս 14-ի օգնութեամբ ազատագրել Արեւմտյան Հայաստանը: Այդ նպատակը իրականացնելու համար

գրվեցին նամակներ եւ ուղարկվեցին պատվիրակութիւններ: Հայաստանի ազատագրութեան այդ փորձերն ավարտվեցին անհաջողութեամբ:

Արեւելյան Հայաստան: Էջմիածնի 1677թ. ժողովով սկիզբ է առնում ազատագրական շարժումը Արեւելյան Հայաստանում: Եարժման դրոշակիրներն էին՝ Մելիք-Իսրայելը, Հակոբ Զուղայեցին, Կոստան բելը, Աղաջանը եւ ուրիշներ: Ծավալվում է ակտիվ գործունեութիւն: Հիմնական նպատակը մնում էր նույնը՝ Եվրոպայի օժանդակութեամբ ազատագրել Արեւելյան Հայաստանը: 1680թ. մահանում է Հակոբ Զուղայեցին, որով եւ ընդհատվում է արդեն ութ ամիս Պոլսում գտնվող հայոց պատվիրակութեան գործունեութիւնը:

Հակոբ Զուղայեցու մահից հետո Էջմիածնի ժողովի առաջ քաշած խնդիրների կատարումը իր վրա է վերցնում Իսրայել Օրին:

Չափազանց մեծ է Օրու դերը հայոց ազատագրական պայքարը որակական նոր մակարդակի բարձրացնելու, նրա գաղափարախոսութիւնը մշակելու գործում:

1699թ. Անգեղակոթի ժողովի լիազորութիւններն ստացած Օրին յայնմաստաբ գործունեութիւն է ծավալում Եվրոպական պետութիւնների եւ Ռուսաստանի օգնութեամբ Արեւելյան Հայաստանի ազատագրումը կազմակերպելու համար: Սակայն Եվրոպական տերութիւնները տարրի շարժառիթներով հրաժարվում են մասնակցել Հայաստանի ազատագրման Օրու ծրագրի իրականացման գործին:

Արեւմուտքից հուլիս կտրած՝ Օրին 1701թ. մեկնում է Մոսկվա, որտեղ ռուսական կառավարութեանն է ներկայացնում Արեւելյան Հայաստանի ազատագրութեան նոր ծրագիր: Այս ծրագրով հայ ազատագրական շարժումը ընդունում էր ռուսական կողմնորոշում: Թե՛ Եվրոպական պետութիւններին, թե՛ Ռուսաստանի կառավարութեանը ներկայացրած Օրու Հայաստանի ազատագրութեան ծրագրերը խոշոր ներդրում են հայ ազատագրական շարժման պատմութեան մեջ: Օրին այդ փաստաթղթերում մշակում է որոշ սկզբունքային դրույթներ, որոնք կազմում են ազատագրական պայքարի գաղափարախոսութեան առանցքը:

Օրու ազատագրական ծրագրի հիմքում դրված են հետեւյալ դրույթները.

- ա. Հայաստանը պետք է ազատագրվի սեփական զինված ուժերի միջոցով:
- բ. Հայոց ազատագրական պայքարը պետք է ունենա ռուսական կողմնորոշում:
- գ. Առաջ է քաշում ազատագրական պայքարում դաշնակիցներ ունենալու հարցը՝ առաջարկելով դաշինքի մեջ մտնել վրացիների հետ:

Օրու մշակած հիմնախնդիրները դառնում են հետագա ազատագրական պայքարի ուղեկից: 1711թ. Օրին հանկարծամահ է լինում, որից հետո ազատագրական շարժումը որոշ վայրէջք է ապրում:

Սակայն Հայկական հարցի դիվանագիտական, քաղաքական զարգացումը, բնականաբար, պետք է հասցնեք նաեւ ժողովրդի զանգվածային մասնակցութեանը այդ կենսական խնդրի լուծմանը: Պետք է օրակարգի մեջ մտնեք զենքի գաղափարը:

1722 թվականին Ղարաբաղի եւ Սյունիքի բնակչութիւնն ապստամբում է եւ իշխանութիւնը վերցնում իր ձեռքը: Եուրջ ութ տարի Հայաստանի այդ պատմական շրջանների հերոսական ժողովուրդը զենքը ձեռքին կռվում էր թշնամիների դեմ: Ոչ մի տեղից օգնութիւն չստանալով՝ Արցախի եւ Սյունիքի իշխանութիւնները անհավասար կռվում պարտվեցին:

Ժողովուրդը աստիճանաբար սկսում էր հասկանալ, որ դիվանագիտական ճանապարհով, միայն դրսի օգնութեամբ պետականութիւնը վերականգնել հնարավոր չի լինելու:

Ամբողջ Հայաստանում միասնական պետականութիւն ստեղծելու համար մղված պայքարը

Օրուց հետո ազատագրական շարժումը ժամանակավորապես վայրէջք է ապրում: Սակայն շատ շուտով տեղի է ունենում Հայկական հարցի լուծման համար մղած պայքարի վերելք: Այս շրջանում պատմական հրապարակ ելած հայ քաղաքական գործիչները հանդես են գալիս ամբողջ Հայաստանի ազատագրութեան, մեկ միասնական համահայկական պետութիւն ստեղծելու ծրագրերով: Միասնական համահայկական պետութեան ստեղծման ծրագրերով հանդես են գալիս Հովսեփ Էմինը, Եահմիր Եահմիրյանը, Մովսես Սառաֆյանը, Հովսեփ Արղությանը եւ ուրիշներ: Ամբողջ Հայաստանի անկախութեան ծրագրերով հանդես էին գալիս ինչպես Հայաստանի բոլոր շրջանների, այնպես էլ գաղթօջախների ներկայացուցիչները: Ամբողջ Հայաստանի անկախութեան, միասնական պետութեան ստեղծման պահանջը հայ ազատագրական շարժման զարգացման օրինաչափ արդյունքն էր:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում Արեւելյան Հայաստանը նվաճվեց Ռուսաստանի կողմից: Հայերը այս պատերազմում աջակցեցին ռուսական զորքի հաղթանակին, որովհետեւ ռուսական տիրապետութեան տակ արեւմտահայութիւնը ստանում էր ֆիզիկական գոյատեւման, ազգային համախմբման եւ զարգացման բարենպաստ հնարավորութիւններ:

«Չարյաց փոքրագույնի» կոնցեպցիան

Ինչպես արդեն ասել ենք, յուրաքանչյուր ժողովրդի գոյատևման միակ ընդունելի, բարձրագույն ձևը ազատ, անկախ պետականությունն է: Բայց պատմությունը ոչ բոլոր ժամանակներում է բարեհաճ լինում հատկապես փոքր ժողովուրդների նկատմամբ:

Շատ ժողովուրդներ զրկված անկախ պետականություն ստեղծելու հնարավորությունից՝ պատմության ելեւէջներում հարկադրված են եղել, որպես ժամանակավոր հանգրվաններ, գնալ կոմպրոմիսային տարբերակների:

Գտնվելով Թուրքիայի, Պարսկաստանի եւ Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականության խաչաձեւման կենտրոնում, Հայ ժողովուրդը եւ նրա ազատագրական պայքարի ղեկավարները, պատմության տվյալ փուլում զրկված լինելով ազգային պետականություն ստեղծելու հնարավորությունից, դիմեցին հիմնահարցի լուծման մի ծրագրի կենսագործման, որը պատմության մեջ մտել է «Չարյաց փոքրագույնը» անունով: Այս ծրագրի էությունը հետեւյալն է. եթե արտաքին եւ ներքին անբարենպաստ պայմանների պատճառով պատմության տվյալ փուլում հնարավոր չէ հասնել անկախ հայկական պետականության ստեղծմանը, ապա պետք է վերահիշյալ երեք պետությունների տիրապետության տակ լինելու հնարավորությունից ընտրել Ռուսաստանը, որպես Չարիքների փոքրագույնը: Թուրքիայում դրված էր հայության Ֆիզիկական ոչնչացման հարցը, Պարսկաստանում հայերը գոյատևման, ազգային համախմբման եւ զարգացման բարենպաստ պայմաններ եւ հնարավորություններ չուներին:

Այսպիսով, ամբողջ Հայաստանի անկախ պետականության ստեղծումը թողնելով որպես ռազմավարական նպատակ, Հայ ազատամարտի ղեկավարները, ամբողջ Հայ ժողովուրդը գրեթե միակամորեն ընդունեցին ռուսական տիրապետությունը, որովհետեւ դրա մեջ էր Հայ ժողովրդի փրկության, գոյատևման միակ ելքը: Ընդ որում, այդ պատմական վճիռը կայացնելիս նկատի էր առնվում այն հանգամանքը, որ ցարական Ռուսաստանը գաղութային կայսրություն է իր բոլոր բացասական հետեւանքներով:

Օվ քանի որ Ռուսաստանի կազմում արեւելահայությունը գերծ էր Ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից եւ ազգային կոնսոլիդացիայի համար բարենպաստ պայմաններ էր ձեռք բերել, Հայ ազատագրական շարժման ղեկավարները իրենց ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրին Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցի վրա, որովհետեւ այնտեղ արեւմտահայությունը ծրագրավորված կերպով ոչնչացվում էր, երկիրը հայաթափվում: Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրումը դարձավ Հայ

ժողովրդի պայքարի առաջնահերթ խնդիրը: Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրման ծրագրերի իրականացումը Հայ ազատագրական մտքի ղեկավարները կապում էին Ռուսաստանի հետ:

1862 թվականին տեղի է ունենում Զեյթունի զինված ապստամբությունը: Զեյթունցիները հերոսաբար պայքարում են իրենց իրավունքների համար: Սակայն ուժերն անհավասար էին, զեյթունցիները պարտվում են: Զեյթունի ապստամբությունը խոշոր նշանակություն ունեցավ ազատագրական պայքարի հետագա ընթացքի վրա: Հասունանում էր զինված պայքարի գաղափարը: Զգացվում էր զինված պայքարի փուլի մոտալուտ լինելը:

րի, նրանց մրցակցության եւ այլ բազմաթիվ հիմնախնդիրների հետ, որոնք դժվարացնում էին պրոբլեմի լուծումը:

Հայկական հարցը լուծելու համար հայ ազատամարտի ղեկավարները պետք է կատարեին հետեւյալ խնդիրները. ա) ժողովրդին պատրաստել ընդհանուր գինված ապստամբության, բ) որոշել գինված ապստամբության հարմար պահը, գ) մշակել այն գործնական մեխանիզմը, որը թույլ էր տալու անհրաժեշտ պահին որպես աջակից ունենալ ռուսական զորքերին:

Սրանք սկզբունքային հարցադրումներ են, որոնք առաջ էր քաշում ազատագրական պայքարի տրամաբանությունը Հայկական հարցի լուծման երրորդ փուլում:

Իսկ ի՞նչ փոփոխություններ էին մտել Հայկական հարցի երրորդ փուլում հայոց ազատամարտի տակտիկայի եւ ստրատեգիայի մեջ, որոնք անհրաժեշտ էին դարձրել վերը նշված խնդիրների կատարումը:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական զորքերը փայլուն հաղթանակի հասան: Ռուսական բանակի հաղթանակներին աջակցեցին հայ կամավորները, ամբողջ հայ ժողովուրդը: Արեւմտահայութիւնը ռուսական բանակին ընդունեց որպես ազատարարների: Ռուսական բանակի կազմում կռվում էին հայ գեներալներ, սպաներ եւ բազմաթիվ գինվորներ:

Պատերազմի արդյունքներն ամփոփվում են Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում:

Հայկական հարցը, որպես միջազգային դիվանագիտության հարց, առաջին անգամ իր արտահայտությունն է գտել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածում, հետեւյալ ձեւակերպմամբ. «Նկատի ունենալով, որ Հայաստանում գրաված, բայց Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից ռուսական զորքերի հեռանալը կարող է կռիվների ու բարդությունների տեղիք տալ եւ բացասաբար անդրադառնալ երկու պետությունների բարյացակամ հարաբերությունների վրա, Բարձրագույն Դուռը պարտավորվում է Հայկական մարզերում, առանց ուշացման, զործադրել տեղական պահանջներից բխող բարեփոխություններ ու ռեֆորմներ եւ պաշտպանել հայերի ապահովությունը քրդերից ու չերքեզներից»:

Համաձայն պայմանագրի 25-րդ հոդվածի, ռուսական զորքերը գրավված վայրերից պետք է դուրս բերվեին Յ ամսվա ընթացքում, Հայկական մարզերում Թուրքական կառավարության կողմից անհրաժեշտ բարենորոգումներ կատարելուց հետո:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով Ռուսաստանին մնում էին Կարսը, Բաթումը, Բայազետը, Արդահանը, Օլթին, Արդանուլը, Ալաշկերտը,

2 Հայկական հարցը

ՆՐՄՈՐԻ ՓՈՒԼ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳՎՅԱԾՈՒՄԸ

(Սան-Ստեֆանո - Հայաստանի առաջին հանրազեկության անկումը)

1. 1877-1878 թթ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳՎՅԱԾՈՒՄԸ

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմով Հայկական հարցը միջազգայնացվեց, մտավ միջազգային հարաբերությունների խաղացանկի մեջ: Սան-Ստեֆանոյում եւ Բեռլինի կոնգրեսում Հայկական հարցը առաջին անգամ մտավ միջազգային պայմանագրերի մեջ: Հայկական հարցը միջազգային հարաբերությունների մեջ է մտնում որպես Արեւմտյան Հայաստանի հարց, որը եւ պատմաբանների մի մասին հիմք է տվել նրա բովանդակությունը սահմանափակելու միայն Արեւմտյան Հայաստանով:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի առնչությամբ պետք է ծանրանալ երկու կարեւոր խնդիրների վրա, որոնք հնարավորություն են տալիս ավելի բազմակողմանի ուսումնասիրել քննարկվող բազմածալք հիմնահարցը:

Առաջին. Հայկական հարցը Արեւելյան հարցի բաղկացուցիչ մասն է: Արեւելյան հարցը - Օսմանյան կայսրության թուլացման, թուրքերի տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների ազգային անկախության համար մղված պայքարի եւ մեծ տերությունների մրցակցության ուժեղացումն է հիվանդ մարդու՝ Թուրքիայի ժառանգությունը տիրելու համար: Եվ այդ առումով, բնականաբար, Հայկական հարցը Արեւելյան հարցի բաղկացուցիչ մասն էր:

Երկրորդ. Հայկական հարցը, լինելով Արեւելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը, սերտորեն առնչվում էր մեծ տերությունների նվաճողական շահե-

կազմակերպելու և խամուրը: Սան-Ստեֆանոն ռուսական զենքի և զիվանագիտության փայլուն հաղթանակն էր:

Սան-Ստեֆանոն, սակայն, լուծելով բալկանյան ժողովուրդների ազատագրության հարցը, չլուծեց Հայկական հարցը: Ռուսաստանի ծրագրերում Հայկական հարցի լուծումը չէր մտնում:

Հայերին մնում էր բավարարվել նրանով, որ 18-րդ հողմածով Հայաբնակ մարզերում արեւմտահայութունն ստանում էր գոյատեւման ու ազատ զարգացման հնարավորութուն, որը ամուր ցատկահենարան էր ստեղծում Հայկական հարցը լուծելու ճանապարհին: Զափազանց կարեւոր էր նաեւ այն, որ Ռուսաստանին անցած Հայկական տարածքներում հայ ժողովուրդը ստանալու էր ազգային կոնսոլիդացման և զարգացման բարենպաստ հնարավորութուններ, որը իր վճռական նշանակությունը կունենար Հայկական հարցի լուծման համար մղվելիք հետագա պայքարում:

Սակայն Եվրոպական խոշոր տերութունները թույլ չտվեցին, որպեսզի Ռուսաստանը վայելի պատերազմում տարած հաղթանակի պտուղները: 1878թ. հունիսի 1-ին հրավիրվեց Բեռլինի կոնգրեսը, որը վերանայեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի պայմանները: Ռուսաստանը զրկվում է թուրքիայից գրաված տարածքների մի մասից: Ռուսաստանին մնում են Կարսը, Արդահանը և Բաթումը:

Հայկական պատվիրակությանը, որը ղեկավարում էր Մկրտիչ Խրիմյանը, թույլ չտրվեց մասնակցելու Բեռլինի կոնգրեսին: Պատվիրակության ներկայացրած Հայաստանի ինքնավարության ծրագիրը չքննարկվեց:

Բեռլինի կոնգրեսին Հայաստանի պատվիրակության ներկայացրած ծրագրի համաձայն «Տաճկահայաստանը պարունակում է իր մեջ էրզրումի և Վանի վիլայեթները, այդ վիլայեթների մեջ մտնում են և Մուշի, Բաղեշի սանջակները, Դիարբեքի վիլայեթի, այսինքն՝ Խարբերդի սանջակի արեւելյան մասը, Արգանա սանջակը և Սղերտի սանջակի հյուսիսային մասը, որոնք կազմում են Մեծ Հայաստանի տաճկական մասը, և բացի դրանից առեւտրական հարաբերությունները թեթեւացնելու համար Բիզնիս նավահանգիստը, որ Տրապիզոնի և Բաթումի մեջտեղն է»:

Այս ծրագրից դուրս էին մնում Արեւելյան Հայաստանը և Կիլիկիան, այսինքն՝ Բեռլինի կոնգրեսին Հայկական հարցը ամբողջությամբ չէր ներկայացված:

Մ. Մամուրյանը «Արեւելյան մամուլում» 1881թ. քննադատում էր պատրիարքարանի Հայկական հարցի ծրագիրը՝ գրելով. «Հարկ էր ամբողջ Հայաստանի և Հայկական խնդիրը ներկայացնել և ոչ թե միայն մի քանի գավառներում... Պետք էր որ Կիլիկիա և Ռուսիոյ Հայաստանն,

Արարատը, խնդրեն դուրս չձգվեն, պետք էր որ խնդիրն ամբողջ լիներ, և եթե չկատարվեր իսկ, նոյն ամբողջությամբ ազանդվեր հաջորդ սերունդին»:

Հայ ժողովուրդը լավ էր հասկանում, որ Հայկական հարցի լուծումը ռազմավարական ամենախոշոր, ամենակենսական հիմնահարցն է, որն առնչված է արտաքին և ներքին բազմաթիվ գործոնների հետ և պահանջելու է երկարատեւ ժամանակաշրջան, բազմաթիվ սերունդների անձնազոհ պայքար:

Բեռլինի կոնգրեսը Հայկական հարցի մասին ընդունեց հետեւյալ առաջարկը, որը գործածվեց ընդունված պայմանագրի 61-րդ հոդվածը. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարեկալուստներ ու բարենորոգումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը չեքքզնեթից ու քրդերից: Բարձր Դուռը տերութուններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերութունները կհսկեն դրանց կիրառմանը»:

Բեռլինի կոնգրեսը եւս չիրականացրեց հայ ժողովրդի հույսերը: Հայկական հարցը չլուծվեց: Դեռ ավելին, եթե Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 18-րդ հոդվածով առաջին անգամ միջազգային հարաբերությունների մեջ պաշտոնապես ճանաչվում էր Հայաստանը, որպես նվաճված երկիր, ապա 61-րդ հոդվածով այն վերածվում է «հայաբնակ մարզերի»: Ընդ որում, հենց այս հոդվածներում էլ որոշակիորեն ընդգծվում է Ռուսաստանի և եվրոպական խոշոր տերութունների Հայկական հարցի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի տարբերությունը: Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանը, որպես թուրքիայի կողմից նվաճված երկիր, իսկ եվրոպական տերութունները՝ ոչ: Համաձայն պայմանագրի, ռուսական զորքերը դուրս էին դալիս գրաված այն տարածքներից, որոնք կոնգրեսի որոշմամբ անցնում էին թուրքիային: Բարեփոխումները Արեւմտյան Հայաստանում պետք է կատարեր թուրքական կառավարությունը: Բոլորն էլ հասկանում էին, որ պայմանագրի բարեփոխումների մասին պահանջը չի կատարվելու:

Հայ ժողովուրդը ռուսախաբված էր: Բեռլինի կոնգրեսը չըջադարձային նշանակություն ունեցավ հայոց ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:

Դիվանագիտության, մեծ տերութուններին խնդրելու միջոցով Հայկական հարցը լուծելու քաղաքականությունն իրեն չարդարացրեց: Անհրաժեշտ էր փոխել Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարի մարտավարությունը:

Ահա այսպիսին էին այն դասերը, որոնք քաղեց հայ ժողովուրդը Բեռլինի կոնգրեսից:

Հայ ազատագրական միտքը, ելնելով Բեռլինի կոնգրեսի պատմական դասերից, հանգեց Հայկական հարցը զենքով, զինված ուժով լուծելու գաղափարին:

Վերադառնալով Բեռլինից, Մկրտիչ Նրիմյանը զենքի էր կոչում հայ ժողովրդին: Մկրտիչ Նրիմյանն առաջ է քաշում «երկաթե շերեփի»՝ զենքով Հայկական հարցը լուծելու գաղափարը: «Հոն, ասում է նա, ուր զենքն է խոսողը, ուր սուրբը կշողշողան, հոն ի՛նչ գործ ունին խնդիրք եւ աղերսաթուղթեր»: Նրիմյանը ժողովրդին կոչ է անում. «Չենք առեք եւ դարձյալ զենք: Ժողովուրդ, ամենից առաջ քո ազատության հույսը քո վրա դիր, քո խելքին եւ բազուկին ուժ տուր, մարդն ինքն իրմեն պետք է աշխատի, որ փրկվի»:

Հասարակական-քաղաքական ականավոր գործիչ Գրիգոր Արծրունին «Մշակ» թերթում գրում էր. «Մեզ վրա հույս դնենք եւ ոչ թե Բեռլինի: Այն ազգը, որ ինքն իր վրա հույս չունի, նա ապագա չունի»: Նույն տեսակետն էր պաշտպանում նաև Գարեգին Սրվանձտյանը՝ գրելով. «Հայաստանի մեջ է բուն Հայկական խնդիրը, մենք Պերլինի մեջ կորոնենք զայն»:

Հիասթափված եւ հուսախաբված Արեւմուտքից՝ հայ հասարակական-քաղաքական միտքը հայ պետականության վերականգնման հույսը այժմ կապում էր միայն հայ ժողովրդի զինված պայքարի հետ:

Փոխվեց ազատագրական պայքարի մարտավարությունը, օրակարգի մեջ մտավ զինված ուժով Հայկական հարցը լուծելու գաղափարը: Հայ ազատագրական միտքը արմատական շրջադարձ ապրեց:

Ազատագրական պայքարի նոր մարտավարությունը կյանքի կոչեց նոր խնդիրներ: Անկախության համար մղված պայքարի նախորդ փուլերում, երբ տեղի էր ունենում հիմնականում դիվանագիտական, քարոզչական աշխատանք, մենք շարժման ղեկավարի դերում տեսնում ենք առեւտրականների ու հոգեւորականների, որոնք հանդես էին գալիս Հայկական հարցի լուծման սեփական կամ առանձին խմբերի կողմից կազմված ծրագրերով:

Ազատամարտի նոր փուլում, զինված պայքարի փուլում, անկասկած է, որ պետք է հանդես գային նոր համազգային կազմակերպություններ՝ նոր ազգային ծրագրերով, նոր մակարդակի լիդերներով:

Այդ գործընթացը տեղի էր ունենում աստիճանաբար: Սկզբնական շրջանում սկսեցին հանդես գալ ազատագրական խմբակներ, իսկ ավելի ուշ՝ ազգային կուսակցություններ:

Ազատագրական խմբակները ստեղծվում էին ինչպես Արեւելյան, այն-

պես էլ Արեւմտյան Հայաստանում, Ռուսաստանի եւ Արեւմտյան երկրների հայկական գաղթօջախներում:

Առաջին ազատագրական խմբակը «Բարենպաստակ ընկերություն» անունով ստեղծվել է Ալեքսանդրապոլում դեռ 1860 թվականին: Այնուհետեւ ստեղծվում են հետեւյալ խմբակներն ու կազմակերպությունները՝ Միուլթյունի փրկություն (Վան, 1872թ.), Հայրենիքի սիրո գրասենյակ (Ղարաքիլիսա, 1874թ.), Սեւ խաչ (Վան, 1878թ.), Պաշտպան հայրենյաց (Կարին, 1881թ.), Հայրենասերների միություն (Մոսկվա, 1882թ.), Թիֆլիսի հայրենասիրական խմբակ (1882թ.), Հայասեր-ազգասեր (Երեւան, 1883թ.): Սրանցով, իհարկե, չի սահմանափակվում ազատագրական խմբակների ու կազմակերպությունների թվաքանակը: Մենք հիշատակեցինք միայն ամենակարեւորները: Այս խմբակները պայքարում էին հայ ժողովրդի ազատագրության համար:

Սակայն փորձը ցույց տվեց, որ այդ կազմակերպություններն ի վիճակի չէին ստանձնելու եւ ղեկավարելու զինված պայքարի փուլը մտած հայ ժողովրդի ազատամարտը: Ազատագրական խմբակները հեռանում են պատմական ասպարեզից:

Հայ ժողովրդի պատմության այդ բախտորոշ պահին ծնունդ են առնում հայ ազգային կուսակցությունները, որոնց բախտ էր վիճակված ղեկավարելու Հայկական հարցի լուծման համար մղված ծանր ու անողոք պայքարը:

1885թ. ստեղծվում է Արմենական կուսակցությունը, 1887թ. Սոցիալ-դեմոկրատական հնչյունային կուսակցությունը, իսկ 1890թ. Հ.Հ. Դաշակցությունը:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայ ազգային կուսակցություններին ծնեց ազգային-ազատագրական պայքարը: Այդ կուսակցությունները կյանքի էին կոչվել Հայկական հարցը լուծելու համար:

Արմենակամ կուսակցությունը - ստեղծվել է Վանում 1885 թվականին, Մկրտիչ Ավետիսյանի գլխավորությամբ: Դա հայ առաջին քաղաքական կուսակցությունն էր:

Արմենական կուսակցության նպատակն էր. «Հեղափոխությամբ Թուրքիայի հայ ժողովրդի համար իրավունք ձեռք բերել ինքզինք ազատորեն կառավարելու»: Ինչպես տեսնում ենք, Արմենական կուսակցությունն իր խնդիրն էր համարում հեղափոխության, ընդհանուր շարժման միջոցով բացառապես Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրումը: Այդ կուսակցությունն իր բնույթով ազգային-ազատագրական էր:

Հեղափոխության համար Արմենականներն անհրաժեշտ էին համարում. ա) ժողովրդին զինակրթության եւ կարգապահութեան վարժեցնել, զենք եւ դրամ հայթայթել, զինվորական խմբեր պատրաստել, բ) ժողովրդին հեղափոխական գրականութեամբ դաստիարակել, արթնացնել, գ) ժողովրդին շնորհակալութեամբ պատրաստել, երբ մանավանդ արտաքին հանգամանքներն ալ - օտար պետութիւնների եւ չրջակա ցեղերի տրամադրութիւնները - մեզ նպաստավոր համարուին»:

Մինչեւ հեղափոխության սկսելը, արմենականները մերժում էին ամեն մի մասնակի շարժում: Անժամանակ ոգեւորութիւնը նկատվում էր վնասակար, որովհետեւ մի կողմից վատնում էր հեղափոխական ուժերը, իսկ մյուս կողմից՝ հոռետեսութիւնն առաջացնում ժողովրդի մեջ:

Օսմանյան կայսրութիւնը բազմազգ էր, սակայն Արմենական կուսակցութիւնը հենց սկզբից գրանցեց իր ծրագրում այն տեսակետը, որ Վիր ջանքերը կամփոփե հայ ազգի այլ եւ այլ մասերի մեջ, առանց դավանանքի խտրութեան, իր ուժերը չի ցրուեր դրացի ազգերի մեջ հեղափոխական շարժումներ առաջ բերելու, նկատելով, որ հայ ազգի եւ մյուս ցեղերի մեջ զարգացման, աշխարհայեցողութեան, պահանջների եւ զարգացման մեծ տարբերութիւններ կան, որով հայ ազգի հեղափոխական շարժումը կարող է դանդաղել եւ կնճուռանք:

Ահա այսպիսի ծրագրային դրուձներով կյանք մտած հայ առաջին ազգային քաղաքական կուսակցութիւնը: Արմենական կուսակցութիւնը, սակայն, չկարողացավ լայն ժողովրդական զանգվածներ տանել իր հետեւից, ստանձնել ազատագրական շարժման ղեկավարութիւնը:

Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցութիւնը - ստեղծվել է 1887թ. ժնեւում: Հիմնադիրները նարոդնիկներ էին՝ Ավետիս Նազարբեկ, Մարո Նազարբեկ, Ռուբեն Սանազատյան, Գաբրիել Կաֆյան եւ ուրիշներ:

Հնչակը հայ իրականութեան առաջին ազգային սոցիալ-դեմոկրատական մարքսիստական կուսակցութիւնն է: Հնչակյան կուսակցութիւնը պաշտոնապես սոցիալ-դեմոկրատական կոչվեց 1908 թվականին:

Հնչակյան կուսակցութեան ծրագիրը ուներ հետևյալը եւ մոտակա նըպատակներ:

Հետևյալը նպատակ՝ «սոցիալիստական հասարակական կազմակերպութեան իրագործումը հայրենիքի մեջ»:

Մոտակա նպատակ՝ «կռիվ մղել միապետական կարգերը տապալելու համար եւ նրանց փոխարինելու հանրային ուսուցիչական սահմանադրական կարգերով»:

Համաձայն Հնչակյան կուսակցութեան ծրագրի, Հայկական հարցի լուծումը կազմում էր մոտակա ծրագրի առանցքը: Հնչակյան կուսակցութե-

յունը մոտակա ծրագրով նպատակ էր դնում պայքարել հայկական անկախ միացյալ պետութիւն ստեղծելու համար, որի մեջ պետք է մտնեին Թուրքահայաստանը, Ռուսահայաստանը եւ Պարսկահայաստանը:

Սակայն մինչեւ համահայկական միասնական պետութեան ստեղծումը, Հնչակյան կուսակցութիւնն անհրաժեշտ էր համարում առաջին հերթին ազատագրել Արեւմտյան Հայաստանը թուրքական լծից:

Հնչակյան կուսակցութեան ծրագրում ասվում է այդ մասին. «Նկատելով, որ հայրենիքի մեծամասնութիւնը կազմում են թուրքահայերը եւ նրանց բնակավայրը մեր հայրենի հողի ամենամեծ տարածութիւնն է»:

Նկատելով, որ հայրենիքի մեծամասնութեան Դատը, Բեռլինի Դաշնագրութեան 61-րդ հոդվածի գործութեամբ, որպես եւ այլ միջազգային պայմանագրերի գործութեամբ, արդեն մտած է միջազգային իրավունքի դրական չրջանը եւ ճանաչված եվրոպական մեծ պետութիւնների կողմից»:

Նկատելով մյուս կողմից, որ թուրք տերութեան միապետական կարգերը քաղաքական, հասարակական ու տնտեսական անտանելի ճնշման են ենթարկում Հայ ժողովրդին»:

Նկատելով, որ ամեն տեսակետից այդ գործութիւնն անպայման կերպով անհարին է դարձնում հայ ժողովրդի հասարակական-տնտեսական ու քաղաքական որեւէ առաջադիմութիւն, որպես նաեւ մշտական սպառնալիք ու զենք է նրա ազգային ու մարդկային գոյութեան դեմ...»:

Այդ բոլոր նկատումների հիման վրա պատմական առաջնակարգ անհրաժեշտութիւն է -

1) Որ հայ հեղափոխական գործունեութիւնն այսօր բացառապես նըվիրվի Թուրքահայ ժողովրդային դատի պաշտպանութեան ու լուծման՝ համաձայն մոտակա նպատակի»:

2) Որ, ուրեմն, հեղափոխական գործունեութեան ասպարեզն է Թուրքահայաստանը»:

3) Որ Հայ ժողովրդի ու Հայաստանի ճակատագիրը միանգամից ընդմիջտ պետք է զատվի Թուրքական կայսրութեան ճակատագրից, ըստ որում պատմական պահանջ ու անհրաժեշտութիւն է ներկայանում - Հայ ազգային անկախութիւնը, որն էլ այդպիսով կազմում է մոտակա նպատակի մի հիմնական մասն ու առաջին պայմանը»:

Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրութեան միակ միջոցը, Հնչակյան կուսակցութիւնը համարում էր «հեղափոխութիւնը, այսինքն պետք է բռնի կերպով կերպարանափոխել, հեղաշրջել ներկա հասարակական կազմակերպութիւնը թուրքաց Հայաստանում, կռիվ մղելով թուրք տերութեան դեմ՝ ժողովրդային ընդհանուր ազատամբութեան միջոցով»:

Ուրեմն, Հնչակյան կուսակցութիւնը ծրագրում էր Արեւմտյան Հայաստանն ազատագրել հեղափոխութեան, ընդհանուր ժողովրդական ապստամբութեան միջոցով:

Հնչակյան կուսակցութեան ծրագրում առաջ են քաշվում գործունեութեան հետեւյալ միջոցները.

- 1) Հնչակյան գաղափարների պրոպագանդա եւ ազիտացիա, հեղափոխական կազմակերպութիւնների եւ ապստամբական զնդերի ստեղծում:
- 2) Տեւորական գործողութիւն, որը պետք է լինի հեղափոխական կազմակերպութեան ինքնապաշտպանութեան միջոց եւ հասարակութեանը բռնավորների գործերից պաշտպանելու համար մի զինք:
- 3) Ասպատակային զնդերի կազմութեան, իբրեւ մշտական պատրաստի մարտական ուժ: Ընդհանուր ապստամբութեան միջոցին այդ զնդերը կարող են կատարել առաջավոր զնդերի դեր:
- 4) Ապստամբական գորագնդերի ստեղծումը:
- 5) Ընդհանուր ապստամբութեան ժամանակը—Որեւէ պատերազմ՝ մղած այս կամ այն տերութեան կողմից թուրքիայի դեմ՝ պետք է համարել հարմար ընդհանուր մտակա նպատակի իրագործման համար:

Հնչակյան կուսակցութիւնը անդրադառնում է նաեւ Օսմանյան կայսրութեան լծի տակ հեծող այլ ժողովուրդների հետ համատեղ պայքարի ճակատ ստեղծելու հարցերին: Կուսակցութիւնն անհրաժեշտ էր գտնում վաստակել հայ ժողովրդին վիճակակից Հայաստանի այլ բնակիչների՝ քրդերի եւ ասորիների համակրութիւնն ու աջակցութիւնը, համերաշխ գործակցութիւն հաստատել թուրքական լծի տակ հեծող քրիստոնյա ազգերի հեղափոխական մարմինների հետ, եթէ հանգամանքները ներեն, միատեղ ապստամբել թուրք կառավարութեան դեմ:

Հնչակյան կուսակցութեան առաջնահերթ խնդիրը, ինչպէս ցույց է տալիս կուսակցութեան ծրագիրը, եղել է Հայկական հարցի լուծումը:

Հ. Հ. Դաշնակցութիւն - ստեղծվել է 1890 թ. ամռանը Թիֆլիսում: Հիմնադիրներն էին՝ Քրիստափոր Միքայելյանը, Սիմոն Չավարյանը եւ Ստեփան Չորյանը (Ռոստոմ): Դաշնակցութեան ղեկավարները իրենց հեղափոխական մկրտութիւնն ստացել էին ռուսական նարոդնիկական շարժման մեջ: Սկզբից Դաշնակցութիւնը անվանվում էր «Հայ հեղափոխականների դաշնակցութիւն» եւ նպատակ էր հետապնդում իր շարքերում համախմբել հայ իրականութեան բոլոր կուսակցութիւնների, կազմակերպութիւնների, խմբակների, ընկերութիւնների, բոլոր դասակարգերի եւ խավերի ներկայացուցիչներին, որոնք պայքարում էին Հայաստանի ազատագրութեան համար:

1892 թ. Թիֆլիսում տեղի ունեցած Դաշնակցութեան առաջին համա-

գումարը կուսակցութիւնը պաշտոնապէս կոչվեց Հայ Հեղափոխական Դաշնակցութիւն: Այդ նույն համագումարում ընդունվեց Դաշնակցութեան առաջին ծրագիրը: Դաշնակցութեան ծրագիրը ցույց է տալիս, որ այդ կուսակցութիւնը պատմական ասպարեզ է մտնում որպէս ազատագրական կուսակցութիւն, որը կյանքի էր կոչվել Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարը ղեկավարելու, Հայկական հարցը լուծելու համար:

Դաշնակցութիւնը սկսելով իր գործունեութիւնը՝ չհարեց որեւէ վարդապետութեան, չփորձեց հայ կյանքի մեջ որեւէ սոցիալական դավանանք մտցնել, այլ պարզ ու որոշակի հայտարարեց, որ իր հիմնական նպատակը Հայկական հարցի լուծումն է: Նկատի ունենալով արեւմտահայութեան ծանր դրութիւնը, Դաշնակցութիւնն իր գործունեութիւնը բացառապէս նվիրում է Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրութեան գործին:

Դաշնակցութեան ծրագրի «Նպատակ» բաժնում ասվում է. «Հայ Հեղափոխական Դաշնակցութեան նպատակն է ապստամբութեան միջոցով թուրքաց Հայաստանի մեջ ձեռք բերել քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւն»: Արեւմտահայութիւնը թուրքական լծից ազատել «Նարավոր է միայն հեղափոխութեամբ» ասվում է կուսակցութեան ծրագրում:

Մրագրի «Նպատակ» բաժինը ցույց է տալիս, որ՝ ա) Դաշնակցութիւնն առաջին հերթին խնդիր է դրել ազատել Արեւմտյան Հայաստանը, բ) ազատութիւն հասկացութեան տակ Դաշնակցութիւնը նկատի ունի ինքնավարութիւն եւ ոչ թե անկախ պետականութիւն: Դաշնակցութիւնը, ինչպէս երևում է փորձում էր դիպի պետականութեան վերականգնումը գնալ աստիճանաբար, փուլ առ փուլ:

Դաշնակցութիւնն ինչ միջոցներով պետք է հասներ իր նպատակի իրագործմանը: Մրագրում այդ մասին ասվում է. «Հ. Հ. Դաշնակցութիւնը ապստամբութեան միջոցով իր նպատակին հասնելու համար կը կազմակերպել հեղափոխական խմբեր, որոնք կառավարութեան դեմ անընդհատ եւ զորեղ կռիւ հետ՝ կռիւ կը մղեն նաեւ այն ընդհանուր պայմաններուն դեմ, որոնցմէ նեղված են միեւնոյն ժամանակ թե հայ եւ թե օտար տարրերը (ասորիները, եզդիները, քրդերուն մեկ մասը, խաղաղ թուրքերը եւ այլն): Այս ուղղութիւնն, իր ընդհանուր նշանակութիւնն զատ, կարող է, եթէ ոչ միացնել, գեթ չեզոքացնել օտար տարրերու ընդամադրական ուժը»:

Հեղափոխական խմբերը, համաձայն ծրագրի, գործադրելու էին հետեւյալ միջոցները.

1. Դաշնակցութեան գլխավոր սկզբունքների քարոզչութիւնը:
2. Կազմակերպել մարտական խմբեր:
3. Բոլոր միջոցներով բարձրացնել ժողովրդի հեղափոխական գործն ու ոգին:

- 4. Ամեն միջոց գործ դնել ժողովուրդը զինելու:
- 5. Կազմակերպել հեղափոխական կոմիտեաներ:
- 6. Կռիվ մղել եւ ահաբեկել կառավարութեան պաշտոնյաներին, մատնիչներին, դավաճաններին, վախառուներին եւ ամեն տեսակ հարստահարիչներին:
- 7. Պաշտպանել խաղաղ ժողովրդին, ազգաբնակչութեանը ավազակների հարձակումներից:
- 8. Ճանապարհներ հաստատել՝ մարդիկ եւ գեներ տեղափոխելու համար:
- 9. Կառավարութեան հիմնարկները ենթարկել ավերումների եւ կողոպուտների:

Հայկական հարցի լուծման նման դրույթներ է առաջ քաշում Դաւնակցութիւնն իր կուսակցական ծրագրում եւ անմիջապէս ձեռնամուկ լինում դրանց կենսագործմանը:

Մինչեւ ծրագրի ընդունումը, Դաւնակցութիւնը հրատարակում է երկու չափազանց կարեւոր թուղթիկ, որոնցով փաստորեն մարտահրավեր է նետում թուրքական կառավարութեանը:

Առաջին թուղթիկը հրատարակվել է 1890 թվականին եւ վերնագրվել՝ «Մանիֆեստ Հ. Յ. Դաւնակցութեան»: Փաստաթղթում ասվում է. «Այսօր հայոց հարցը նոր շրջանի մեջ է մտնում: Դարերից ի վեր ստրուկ թուրքա-Հայաստանը ազատութիւն է պահանջում:

Հայր, որ դեռ երեկ շինքը ծռած Օվրոպայից օգնութիւն էր աղերսում, այսօր համոզվելով, որ օտարի վրա դրած հույսը ցնորք է, վրձնուկ է իր ձեռքով պաշտպանել իր իրավունքը, իր կայքը, պատիվը, ընտանիքը...

Հայոց հարցի վճռի հետաձգելը այլեւս անկարելի է: Այսպիսի մի պատմական ճգնաժամի միջոցին, առաջին հարցը, որ պետք է զբաղեցնի ամեն մի լուրջ հայրենասերի այդ բոլոր հեղափոխական ուժերի միութեան եւ դաւնակցութեան հարցն է:

Այդ հեղափոխական գաղափարի դրոշակակիրն է Հայ հեղափոխականների դաւնակցութիւնը, որ սորանով դիմում է բոլոր հայերին եւ հրավիրում է կանգնել մի դրոշակի տակ:

Հայ Հեղափոխականների Դաւնակցութիւնը, թեեւ նոր է հանդես գալիս իրբեւ կազմակերպութիւն, բայց նա վաղուց գործող խմբերի միութիւն է: Դաւնակցութիւնը ձգտելու է միացնել բոլոր ուժերը՝ կապելով իր հետ բոլոր կենտրոնները: Նպատակ դնելով թուրքաց Հայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւնը՝ Դաւնակցութիւնը մտի է այն կռիւի մեջ, որ սկսել է ինքը ժողովուրդը տաճկաց կառավարութեան դեմ՝ ուխտելով մինչեւ արյան վերջին կաթիլը կռվել հայրենիքի ազատութեան համար»:

Երկրորդ թուղթիկը հրատարակվել է 1891 թվականի մայիսին եւ վերնագրված է՝ «Կռիվը սկսված է...»: Փաստաթղթում ասվում է. «Կռիվ ազատութեան համար, կռիվ գոյութեան համար»:

Մի կողմից դարերով տանջված հայ ժողովուրդը, մյուս կողմից, ոտից զլուխ ապականված, քայքայվող թուրք կառավարութիւնը, ահա կռվողները:

Սարսափելի կռիվը այժմանից հուսահատեցնում է թերահավատներին: Նոքա հարցնում են. «Ինչ կարող է անել հայը, ոչ թնդանոթ ունի, ոչ զորք, ոչ պաշտպան»:

Ավելորդ թերահավատութիւնն, ժողովրդական կռիւի ժամանակ՝ թնդանոթը ժողովրդի զգացմունքն է, զորքը՝ ինքը ժողովուրդը, պաշտպանները՝ ժողովրդի միութիւնը:

Երբ ժողովուրդը միացած է եւ պատրաստ կռվելու ոգեւորված միևնույն վեհ զգացմունքով, այլեւս ոչինչ կարժե ոչ թշնամու զորաբանակը, ոչ թնդանոթը, եւ ոչ օտարի պաշտպանութիւնը...

Հայ ժողովուրդը սկսել է մի մեծ, սուրբ կռիվ»:

Հայոց ազատամարտի նոր փուլում Դաւնակցութեան մարտավարութեան հիմնադրույթները ուսումնասիրելու տեսանկյունից կարեւոր նշանակութիւն ունի «Դրոշակի» 1891 թ. համար 2-ի խմբագրական հոդվածը, որում կուսակցութիւնը առաջ է քաշում պայքարի կազմակերպման հետեւյալ սկզբունքային տեսակետները.

«Ամեն մի քաղաքական կուսակցութիւն՝ գաղափարի համար կռիվ սկսելով կարող է հաջողութեան կամ անհաջողութեան հույս ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ կան հետեւյալ երկու անհրաժեշտ պայմանները»:

1) Եթե ժողովուրդը, որի շահերի համար մղվում է կռիվը, հասկանում է այդ կռիւի անհրաժեշտ լինելը եւ մասնակցում է այդ կռիւին թե ուղղակի եւ թե անուղղակի կերպով՝ գոնե ի դեմս յուր ամենալավ ներկայացուցիչների:

2) Եթե կռիւի համար ընտրված են այնպիսի նպատակահարմար ձեւեր եւ միջոցներ, որոնք բոլորովին համապատասխան են ներկա իրականութեան եւ պատմական ժամանակի պահանջած պայմաններին:

Առաջին պայմանը, բարեբախտաբար, մեզանում կա: Ընդունելով առաջին պայմանի առկայութիւնը՝ «Դրոշակի» խմբագրութիւնն անցնում է երկրորդ պայմանի քննարկմանը, գրելով.

«Ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ, որ մեր կռիվը՝ ժողովրդի կռիվ է նրա դարավոր բռնակալների դեմ: Իրբեւ ժողովրդական կռիվ, նա չի կարող կանոնավոր զորքերի վարած պատերազմի ձեւ ունեւ»:

նալ, իհարկե եթե մի արտակարգ դեպք չպատահի: Մտախաբություն է երեւակայել թե Տաճկա-Հայաստանում կամ նրա սահմաններում կարիք է պատրաստել ու կազմակերպել մարտնչող գնդեր, նույնիսկ ամբողջ զորք, որ մի օր առաջ կը խաղա վճռական ճակատամարտ տալու, եւ այդպիսով կսկսի եւ կվերջացնի հայրենիքի ազատության գործը:

Ոչ, հայ ժողովրդի կռիվը պետք է պարտիզանական կռիվ լինի. մենք մեր այժմյան դրութեան մեջ ուրիշ կերպ կռվել չենք կարող. կանոնավոր պատերազմ, իսկական ճակատամարտեր անհնար են մեզ համար: Այդ է թելադրում մեզ առողջ դատողությունը եւ այդ է սովորեցնում մեզ նոյն իսկ ուրիշ ազգերի - Բուլղարների, Իտալացիների, Յոնների պատմական օրինակը: Այդպես պետք է կռվենք եւ մենք գոնե մինչեւ այդ ժամանակ, երբ պարտիզանական կռվի ջոկ-ջոկ ալիքները միախառնվելով կը կազմեն ժողովրդական ապստամբության հորդահոս հեղեղը, որ կարբի կտանի իր հետ Հայաստանի երեսից ստրկության, աղքատության, անարդարության դարավոր կնիքը...

Այդ պարտիզանական պատերազմի նախաձեռնողները կլինեն ժողովրդից դուրս եկած մարտնչող մարդիկ, որոնք միայն ձեւ են փնտրում արտահայտելու իրենց հրաշալի զգացմունքները, որքան ու ընդունակությունները:

Այդ ձեւը - հրոսակային (հայդուկային, վազակային) խմբերի կռիվը - կը թելադրեն ժողովրդին եւ կժողովրդականացնեն՝ հեղափոխական իմտելի գեղեցիկ մերկայացուցիչները:

Շատ մեծ դեր են խաղացել հրոսակային խմբերն այս դարում ազատված մանր ազգությունների պատմության մեջ. այդպիսի մեծ դեր կարող են եւ պետք է խաղան նրանք նաեւ մեզ համար:

Եվ այսպես, որպես թուրքական լծի դեմ ուղղված ազատագրական պայքարի հիմնական ձեւ Դաշնակցությունն առաջ է քաշում պարտիզանական պատերազմի՝ հայդուկային կռվի գաղափարը:

Ընդ որում, Դաշնակցությունը գտնում էր, որ երբ հեղափոխական պարտիզանական կռվի ալիքները ողողեն ամբողջ Արեւմտյան Հայաստանը, երբ նրանք անվերամորոգելի մեղմոր բանալ թուրքական տերութեան խախուռ շինվածքի մեջ, երբ Եվրոպան տեսնի, որ այդ երկրում մերդրած իր դրամագույլը կորչում է, որ այդ կռիվը կարող է եվրոպական գաղութների հրդեհի պատճառ դառնալ, «այն ժամանակ կը գա վճռական ընդհանուր պայքարը եւ ամբողջ ժողովուրդը իրրու մի մարդ, մի հոգի ոտի կը կանգնի եւ զենքի ու ժով ձեռք կը բերի իր մարդկային իրավունքները, այն իրավունքները, որ այսօր դար անխիղճ կերպով ոտնակոխ են արել տաճիկներն ու ֆրոնդը»:

Այս երկու ծրագրային թուղցիկները եւ «Դրոշակի» խմբագրականը ցույց են տալիս, որ Դաշնակցությունը ա) կռիվ է հայտարարում թուր-

քական կառավարությանը, բ) մարտավարության հիմնական ձեւը համարում է պարտիզանական, հայդուկային կռիվը, գ) ամբողջ Արեւմտյան Հայաստանը պարտիզանական պարտերազմի մեջ ընդգրկելուց հետո միայն պետք է դիմի ընդհանուր զինված ապստամբության:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ Բեռլինի կոնգրեսից հետո աստիճանաբար ձեւավորվում է ազատագրական զինված պայքարի տակտիկան, որը իր ամբողջական արտացոլումը գտավ Հնչակ եւ Դաշնակցություն կուսակցությունների ծրագրերում:

Ծավոք, զինված պայքարի այդ դժվարին փուլում հնարավոր չեղավ մշակել կռվի միասնական տակտիկա եւ ստեղծել շարժման ընդհանուր ղեկավարություն:

Ինչուից, անկախ շարժման ընդհանուր ղեկավարության բացակայությունից, Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարի այդ փուլը, բացի տարբեր կուսակցությունների մարտավարության առանձնահատկություններից, ուներ նաեւ հետեւյալ ընդհանուր գծերը.

1. Ազատագրական պայքարի հիմնական ձեւերն էին՝ հայդուկային կռիվը, ապստամբությունները, ինքնապաշտպանական կռիվները, արշավանքները, ասպատակությունները, ահաբեկչությունները եւ այլն:
2. Պայքարի այդ ձեւերը պետք է վերաճեին ընդհանուր զինված ապստամբության:

3. Ժողովուրդը իր ուժերով պետք է ազատագրվեր թուրքական լծից:
4. Մեծ տերությունների օգնության հետ հույս չէր կապվում:

Ինչպես կուսակցությունների ծրագրերով նախատեսվում էր, Արեւմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում շուտով ծավալվեց եւ մեծ թափ ստացավ պարտիզանական կռիվը, որը հայերը անվանեցին հայդուկային կամ Ֆիդայական կռիվ: Այդ պարտիզանական պատերազմին իր մասնակցությունը ցույց տվեց նաեւ արեւելահայությունը: Արեւելյան Հայաստանում ստեղծվում էին մեծ թվով հայդուկային ջոկատներ, որոնք անցնելով սահմանը միանում էին իրենց արյունակիցների ազատագրական կռվին: Այդ դաժան կռվում հանդես եկան հայդուկային շարժման այնպիսի տաղանդավոր գործիչներ, որոնք իրենց հաստատուն տեղը գրավեցին հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության անմոռաց հերոսների շարքերում: 1894թ. օգոստոսին տեղի է ունենում Սասունի ապստամբությունը, 1896 թվականի հոկտեմբերից - 1896 թվականի հունվարի սկզբները՝ Չեչենի ապստամբությունը: Ո՛չ Սասունի եւ ո՛չ էլ Չեչենի ապստամբությունը չհաջողվեց դարձնել համաժողովրդական ընդհանուր զինված ապստամբության սկիզբ:

1896թ. հունիսին կազմակերպվում է վանի ինքնապաշտպանությունը,

նույն թվականի օգոստոսին՝ Կոնստանդնուպոլսի բանկի գրավումը 1897թ. հուլիսին տեղի է ունենում Խանասորի հայտնի արշավանքը՝ Սակայն այս հերոսական գործողությունները եւս չփոխեցին իրավիճակը։ Պարզ դարձավ, որ ընդհանուր ժողովրդական զինված ապստամբության համար արեւմտահայությունը դեռ պատրաստ չէ։

Անհրաժեշտություն առաջացավ փոփոխություններ մտցնել ազատագրական պայքարի տակտիկայի մեջ։

Այդ փոփոխությունները Դաշնակցությունը կատարեց 1898թ. 2-րդ համագումարում։

Քննարկվող հարցի տեսանկյունից, համագումարի ընդունած որոշումների մեջ կարեւոր նշանակություն ունեն հետեւյալ երկուսը.

Առաջին. Վժռողվր տակտիկայի վիճարանության ձեռնարկելիս առաջ սկզբունքով միաձայն ընդունեց, թե առանց եվրոպական միջամտության անկարող ենք մեր ժողովրդի ազատության գործը գլուխ բերել, հետեւաբար, գործունեության եղանակը որոշելու ատեն ի նկատի պիտի ունենալ այդ միջամտությունը առաջ բերելու բոլոր հնարավորությունները։

Եթե մինչեւ 1898 թվականը Դաշնակցությունը հույս ուներ սեփական ուժերով փրկել Հայաստանը, ապա երկրորդ համագումարից հետո ազատագրության հույսը կապում է բացառապես Արեւմուտքի օգնության հետ։

Երկրորդ. ընդհանուր ապստամբության եւ հայդուկային պայքարի հարցերը քննարկելով, համագումարը որոշում է. «Երկար վիճարանությունների վերջ ստվար մեծամասնությամբ (2 ձայն դեմ) սկզբունքով ընդունեց ուժերու կենտրոնացումը երկրին մեջ, ցոյցը՝ Պոլսի եւ ծովեզրյա քաղաքները, եւ մերժելով Ֆրիդայական ասպատակային գործունեությունը՝ ընդունեց մարտական-զինավարժական խմբեր կազմակերպելու ծրագիրը։

Ուրեմն, Դաշնակցությունը հրաժարվում է պարտիզանական կռվի տակտիկայից եւ անցնում Երկրում ուժեր պատրաստելուն՝ ընդհանուր ապստամբության համար։

Ազատագրական պայքարի հետագա զարգացման նման տակտիկա են ընտրում նաեւ ինչպես Հնչակյան, այնպես էլ Վերականգմյալ հնչակյան կուսակցությունները։

Ազատագրական պայքարի նոր մարտավարության սկզբունքներն ավելի են հստականում 1903-1907 թվականներին։ 1903թ. Հնչակյան կուսակցությունը եւ Դաշնակցությունը պաշտոնապես իրենց գործունեության շրջանակների մեջ են մտցնում նաեւ արեւելահայ հարցի լուծման համար մղվող պայքարը։

Անհրաժեշտ է հատկապես ընդգծել այն կարեւոր հանգամանքը, որ

ինչպես այդ ժամանակ գործող, այնպես էլ հետագայում հանդես եկած բոլոր հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունները, որպես կանոն, իրենց ծրագրերում առանցքային տեղ են տվել Հայկական հարցին, եւ յուրաքանչյուրը իր հնարավորության սահմաններում պայքարել է այդ հիմնահարցի լուծման՝ հայ պետականության վերականգնման համար։

Հայ քաղաքական միաքը նոր պայմաններում նոր ուղիներ էր որոնում Հայկական հարցի լուծման համար։

1908թ. որոշ հույսեր կապվեցին իշխանության գլուխ եկած եւ Թուրքիան սահմանադրական երկիր հռչակած երիտթուրքերի հետ, սակայն 1909թ. Ադանայի ջարդերը ցույց տվեցին, որ այդ ակնկալությունները հիմնազուրկ են։

Ռուսաստանում հայ քաղաքական կուսակցությունները դեմոկրատական ուժերի հետ մի ճակատում պայքարում էին ցարական կարգերը տապալելու, երկրում դեմոկրատական իշխանություն ստեղծելու համար։

Հայ ազգային բոլոր կուսակցությունները, հայ ժողովրդի բոլոր հաս-վածները մեծ ակտիվություն ցուցաբերեցին 1912-1914 թվականներին, ջանալով տերությունների միջոցով հասնել վերաբացված Հայկական հարցի լուծմանը։

Սակայն, Ռուսաստանի, Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի ջանքերով ընդունված 1914թ. հունվարի 20-ի համաձայնագիրը՝ Արեւմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու մասին, օրակարգից հանեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒՄՄԱՆ ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԿՈՆՏԵՊՏԻԱՆ։
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒՄՄԱՆ
ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

11-12-րդ դարերում միջինասիական թուրքական ցեղերը այլ տարածքների հետ միասին նվաճում են նաեւ Հայկական լեռնաշխարհը՝ հայոց պատմական հայրենիքը եւ հիմք դնում ճամայան կայսրությանը։ Օսմանյան կայսրությունն իր վերելքի եւ հզորության շրջանում, բնականաբար, մտահոգված էր նոր նվաճումներով եւ ոչ թե պետության տարածքային ամբողջականության պահպանման խնդրով, որին այդ ժամանակ վտանգ չէր սպառնում։

Սակայն այն բանից հետո, երբ Օսմանյան կայսրությունն սկսեց վայրէջք ապրել, երբ հրապարակ եկավ Արեւելյան հարցը, միջազգային հարաբերությունների օրակարգ մտավ Հայկական հարցը, երբ նվաճված ժողովուրդները դուրս եկան ազգային-ազատագրական պայքարի, երբ մեծ

տերութունները լայնամասշտաբ պայթար ծավալեցին «հիվանդ մարդու» Թուրքիայի ժառանգութեանը տիրանալու նպատակով, Թուրքերը, խիստ անհանգստացած, սկսեցին ուղիներ որոնել կայսրութեան տարածքային ամբողջականութունը պահպանելու համար:

Գրավելով Հայկական լեռնաշխարհը՝ Թուրքերը դեռ սկզբից վարում էին Հայաստանը հայաթափելու եւ հայերին ձուլելու քաղաքականութուն:

Թուրքերը պայթարում էին հայոց պատմական Հայրենիքը սեփական Հայրենիք դարձնելու համար: Ընդ որում, Թուրքերը այդ նոր Հայրենիքը ցանկանում էին ունենալ առանց այդ երկրի իսկական տերերի՝ հայ ժողովրդի:

Այդ ավանդական քաղաքականութունը պետական ծրագրի տեսք է ստանում 1860-1870-ական թվականներին, երբ նոր օսմանները առաջ են քաշում Պանօսմանիզմի կոնցեպցիան: Համաձայն Պանօսմանիզմի, Օսմանյան կայսրութունը հայտարարվում էր նրանում բնակվող բոլոր ժողովուրդների՝ մուսուլման եւ ոչ մուսուլման, ճնշահանուր հայրենիք: Օսմանյան կայսրութունում, համաձայն այդ տեսութեան, գոյութուն ունեն մեկ ազգ՝ օսմանները: կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները օսմանյան ազգի բաղկացուցիչ մասերն են, որոնք իրավունք չունեն ինքնուրույն գոյութուն եւ անկախ պետականութուն ունենալու: Բոլոր ազգութունների ներկայացուցիչները կոչվում էին օսմաններ: Նվաճված ժողովուրդների պայթարը ազգային անկախութեան համար Պանօսմանիզմը դիտում էր որպես դավաճանութուն ճնշահանուր հայրենիքի՝ նկատմամբ:

Պանօսմանիզմի ծրագիրը կյանքի էր կոչվել օսմանյան կայսրութեան տարածքային ամբողջականութունը պահպանելու, քրիստոնյա ժողովուրդներին ձուլելու, նրանց ազգային-ազատագրական պայթարի առաջն առնելու համար:

Համաձայն Պանօսմանիզմի տեսարանների, օսմանյան կայսրութունում Թուրքերը պետք է տիրապետող դիրք ունենային:

Պանօսմանիզմի կոնցեպցիան, ընդհանուր հայրենիքի եւ օսմանյան միասնական ազգի գաղափարներով նպատակ էր հետապնդում հավերժացնել Թուրքերի կողմից նվաճված տարածքներում օսմանյան կայսրութեան գոյութունը:

Սրիտթուրքերը, 19-րդ դարի վերջերին սկսելով ակտիվ պրոպագանդիստական գործունեութուն, իրենց ազգային քաղաքականութեան հիմքում դրեցին Պանօսմանիզմի գաղափարները:

Միասնական Թուրքական պետութուն, միասնական օսմանյան հայրենիք, միասնական Թուրք ժողովուրդ, կայսրութեան ոչ Թուրքական ժողովուրդների ձուլում - ահա այս էր Պանօսմանականութեան ծրագիրը:

Սակայն ժամանակի ընթացքում ինչպես Թուրքիայի կառավարող շրջանները, այնպես էլ ընդդիմադիր ուժերը համոզվեցին, որ պատմութեան ընթացքը անվերապահորեն տանում է դեպի կայսրութեան քայքայումը, նվաճված ժողովուրդների անկախութունը, ազգային անկախ պետութունների ստեղծումը: Պարզ դարձավ, որ Պանօսմանիզմի քաղաքականութեան կենսագործումը չի կարող արգելակել ազգային-ազատագրական պայթարի այն հզոր պրոցեսը, որ սկիզբ էր առել կայսրութունում: Պանօսմանիզմի գաղափարախոսութունը նոր պայմաններում քննութուն չբռնեց:

Պանօսմանիզմը Օսմանյան կայսրութեան նվաճած ժողովուրդների ձուլման, դանդաղ ոչնչացման ծրագիր էր, իսկ 19-րդ դարի վերջերին ծայր առած ազգային-ազատագրական պայթարի հզոր ալիքը ոչնչացնելու համար անհրաժեշտ էին հիմնահարցը լուծելու ավելի արմատական միջոցներ: Թուրքիայի տարածքային ամբողջականութունը պահպանելու համար պետք է մշակվեր ազգային քաղաքականութեան միանգամայն նոր կոնցեպցիա, որը հնարավորութուն տար պահպանելու կայսրութեան տարածքային անձեռնմխելիութունը:

Ահա այսպիսի պայմաններում ծնունդ է առնում Օսմանյան կայսրութունում ազգային հարցը, եւ, իհարկե, առաջին հերթին Հայկական հարցը եղեռնի միջոցով լուծելու կոնցեպցիան, որի հեղինակը Աբդուլ Համիդն էր:

Աբդուլ Համիդը, եթե սկզբից հույս ուներ Հայկական հարցը լուծել հայերին ձուլելու եւ արտագաղթի միջոցով, ապա ավելի ուշ եկավ այն հետեւութեան, որ Հայկական հարցը պետք է լուծել՝ ֆիզիկապես ոչնչացնելով հայ ժողովրդին:

Աբդուլ Համիդի կառավարութունը գլխավորող Քյամիլ փաշան, նրա իշխանութեան գլուխ անցնելու առաջին տարիներին, գրել էր. «Եթե Եվրոպիոյ մասին մեջ մեր ծոցը օձ սնուցինք, պետք չէ, որ նույն հիմարութունըն ընենք մեր Ասիական Տաճկաստանի մեջ... ուրեմն, այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ եւ անճետ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակասի մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք - թուր, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես ամեն ինչ. կրոնական պատերազմ մը կհայտարարենք, եւ դուրին պատերազմ այսպիսի ազգի մը դեմ, որ ոչ զենք ունի, ոչ զինվորութուն եւ ոչ պաշտոն, երբ, ընդհակառակն, մենք զենք էլ ունենք, զինվորութուն եւ ոչ պաշտոն, հիս ամենեն մեծ տերութեանց մեկը՝ ամենեն հարուստը (Անգլիան-Լ.Պ.) մեզ նիզակակից է եւ մեր ասիական աշխարհին երաշխավոր»:

Պատմագիտական գրականութեան մեջ ընդունված է հայկական եղեռնի կենսագործումը կապել միայն Սրիտթուրքերի եւ Պանթուրքիզմի

3 Հայկական հարցը

հետո Այդ կարծիքը հիմնավորված չէ: Հայկական եղեռնի քաղաքականությունն սկսել է կենսագործվել շատ ավելի վաղ, Արդուլ Համիդի կողմից, 1890-ական թվականների սկզբներից: Միայն 1895-1896 թթ. հայկական ցեղասպանությունը զուր է գնացել շուրջ 300 հազար մարդ: 18 տարի շարունակ, 1890-1908 թթ. Արդուլ Համիդը Արեւմտյան Հայաստանում պարբերաբար կազմակերպում էր հայերի զանգվածային կոտորածներ: 100 հազարավոր մարդիկ արտագաղթեցին, հարյուր հազարներ՝ բռնի մուսուլմանականացվեցին: Տեղի էր ունենում արեւմտահայության եղեռն, Երկիրը աստիճանաբար հայաթափվում էր:

Սակայն Օսմանյան կայսրությունում միայն կառավարող շրջանները չէ, որ հանգել էին Հայկական հարցը եղեռնի միջոցով լուծելու անհրաժեշտության գաղափարին: Աստիճանաբար հայերի ցեղասպանության գաղափարին են հանգում նաև Երիտթուրքերը, որոնք ընդունեցին Պանթուրքիզմը եւ 1908թ. իշխանության գլուխ գալուց հետո այն բարձրացրին պետական քաղաքականության մակարդակի:

Պանթուրքիստները դժգոհ էին Պանօսմանիզմի գաղափարախոսությունից եւ գտնում էին, որ այն չի կարող իրականացվել: Պանթուրքիզմի հիմնադիրներից՝ Յուսուֆ Աքչուրան դեռ 1903թ. գրում էր. «Հնարավոր չէ կայսրության տարբեր ժողովուրդներին միավորել եւ ստեղծել մի ազգ»:

Երիտթուրքերը գտնում էին, որ թուրքիայի փրկությունը պանթուրքիզմի մեջ է: Այդ պատճառով էլ նրանք հրաժարվեցին Պանօսմանիզմից եւ ընդունեցին Պանթուրքիզմը:

Պանթուրքիզմը (Պանթուրանիզմ) - թուրքալեզու ժողովուրդների ազգային, ռասայական գաղափարախոսությունն է: Այդ գաղափարախոսության նպատակը եղել է Ադրիատիկ ծովից մինչև Չինաստան թուրքալեզու ժողովուրդների համախմբումը մի պետական միավորման մեջ:

Պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը, համաձայն Չիա կեոք Այփի, պետք է կենսագործվի երեք փուլով:

Առաջին փուլ. թուրքիզմ: Պանթուրքիզմի գաղափարները կարող են իրականացվել միայն հզոր թուրքիայի միջոցով: Որպեսզի օսմանյան թուրքիան կատարի իր պատմական դերը, նա ամենից առաջ պետք է թրքանա, պետք է հրաժարվի Պանօսմանիզմի գաղափարներից: Օսմանյան թուրքիան թուրքերի հայրենիքն է, մյուս ժողովուրդները կամ պետք է թրքանան կամ էլ ոչնչացվեն:

Երկրորդ փուլ. օղուզակամություն: Օղուզական պետության ստեղծում: «Մեր հաջորդ քայլը պիտի լինի օղուզակամությունը, այսինքն թուրքմենների միացումը: Թուրքիա, Ադրբեջան, Պարսկական Ադրբեջան պիտի կազմեն վաղվան Օղուզիստանը»:

Պետք է ստեղծվեր թուրքերից, ադրբեջանցիներից եւ թուրքմեններից կազմված մեկ միասնական պետություն:

Երրորդ փուլ. Պանթուրամիզմ (Պանթուրիզմ): Երկրորդ խնդիրը կատարելուց հետո միայն թուրքիան պետք է ձեռնամուխ լինի Միացյալ եւ անկախ Թուրանի ստեղծմանը, որը պետք է տարածվի Միջերկրական ծովից մինչև Խաղաղ օվկիանոս, Չինաստանից մինչև Հրուսիսափն օվկիանոս:

Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության այս երեք հիմնական կետերում են ամփոփվում թուրքալեզու ժողովուրդների իդեալները, ցեղային, ազգային գաղափարախոսության հիմնադրույթները: Սրանով է բացատրվում թուրքիայի հետեւողական պայքարը՝ ճանապարհ բացել դեպի Արեւելք: Դրանով է բացատրվում նաև թուրքալեզու ժողովուրդների համախմբումը այդ գաղափարի շուրջը:

Սակայն Պանթուրքիզմի գաղափարների իրականացումը հանգեցնում է Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի անխուսափելի ոչնչացմանը:

Պանթուրքիզմի մահացու վտանգը եղել է, կա եւ լինելու է մշտապես: Եվ ահա թե ինչու:

Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության համաձայն հայ ժողովուրդը կամ պետք է ձուլվեր կամ էլ ֆիզիկապես ոչնչացվեր: Հայկական «սեպը» որը խանգարում էր Մեծ Թուրանի գաղափարի իրականացմանը, պետք է դադարեր գոյություն ունենալուց: Երրորդ ուղի հայ ժողովրդի համար Պանթուրքիզմը չէր ընդունում: Թուրքիզմի իրականացման համար պետք է ոչնչացվեր արեւմտահայությունը, իսկ օղուզակամության համար պետք է ոչնչացվեր նաև արեւելահայությունը, կամ ծայրահեղ դեպքում Հայաստանից պետք է կտրվեին Կարսը, Արդահանը, Սուրմալուն, Նախիջևանը, ամբողջ Չանգեզուրը եւ Ղարաբաղը:

Այս երկու խնդիրները կատարելուց հետո միայն Պանթուրքիզմը պետք է ձեռնամուխ լիներ Մեծ Թուրանի գաղափարի իրականացմանը:

Եվ թուրքիան, անկախ այն բանից, թե ովքեր են եղել իշխանության գլուխ, հետեւողականորեն եւ անողոքորեն պայքարել է Պանթուրքիզմի այդ եռաստիճան ծրագիրն իրականացնելու համար:

Թուրքերի մոտ խոսում էր ցեղի ձայնը, նախնիների կանչը, թուրքալեզու ժողովուրդների համախմբման անհրաժեշտությունը, որը եւ ընկած էր Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության հիմքում:

Թուրքիզմը թուրք ժողովրդի ազգային գաղափարախոսությունն էր, իսկ Պանթուրքիզմը՝ թուրքալեզու ժողովուրդների:

Բացի ազգայինից, թուրքալեզու ժողովուրդները ունեին նաև ցեղային շահեր, որի պատճառով ազգային առանձին գաղափարախոսություններին զուգահեռ ստեղծվեց նաև համաթուրքական գաղափարախոսություն:

Ինչ վերաբերում է կրոնական գործոնին, ապա մահմեդականությունը մշտապես ունեցել է իր կարեւորագույն տեղն ու դերը թե ազգային եւ թե համաթուրքական գաղափարախոսությունների ձեւավորման եւ իրականացման գործում: Օսմանյան կայսրության ղեկավարությունը արհեստականորեն սրում էր մուսուլմանների եւ քրիստոնյաների հարաբերությունները: Հայկական ջարդերի եւ եղեռնի իրականացման գործում խոշոր դեր է կատարել մուսուլմանական, կրոնական Փանատիկոսությունը: Այդ նպատակի համար օգտագործվել է նաեւ Պանիսլամիզմը:

Պանթուրքիզմի գաղափարախոսները թուրքական ժողովուրդներին կոչ էին անում գեներով ու արյունով, այլ ժողովուրդների ոչնչացման գնով իրականացնել Մեծ Թուրանի գաղափարը:

Բանաստեղծ Մեհմետ Էմինը կոչ էր անում.

«Արթնացե՛ք եղբայրներ, որովհետեւ կյամբը թրփական
աշխարհիմ՝ ձեզմով պիտի բեղմնավորվի:
Մեկ փեթակ ունիմ քոյր մեղուները.
Մեկ Թուրան պետք է ունենամ
Բոլոր թուրքերը:
Ալթայներու վրա ելիր,
Եվ կատաղի ձայն բարձրացուր,
Ճամբում վրա հեղափոխման
Ծաղիկ չանիր առանց արյան.
Մեմ մի գավկեդ պահանջն դու
Հավատք, արյուն եւ արություն.
Դրոշիդ շուրջը գամ միանամ
Թուրքերը համայն»:

Մեհմետ Էմինը կոչ է անում բոլոր թուրքերին համախմբելու Թուրանի գաղափարի շուրջը՝ զգուշացնելով, որ առանց արյան ծաղիկ չի աճում:

Պանթուրքիզմի խոշորագույն գաղափարախոս Ջիա Կեոք Ալիը «Դեպի Արեւելք» խորագրով բանաստեղծությունների ժողովածուի մեջ գրելով, որ «Անատոլիան ներքին հող չէ, չի բաժանվում արտերկրից», թուրքալիզու ժողովուրդներին կոչ է անում.

«Ձիս մի կոչեր թուրքներ, քայ կամ օսմանցի,
Թուրք եմ, անունն այս բարձր է քոյրեմ,
Չկա ուզեց, բաբար, խրոխրոց, շիրվանցի,

Թուրք ազգն է մեկ, չի բաժնուիր մեկն արդեմ:
Ով թրփորդի, ալ ոչ ես կամ, ոչ դու, ոչ ալ ամիկա,
Չկա բարձր, չկա խոնարհ, այլ միայն կա մեծ Թուրան,
Թե՛նում չկա մեր ցամաքում մեջ, ամկախ պեյ կամ խամ չկա,
Թուրք հոգիիմ մեջ կամ միայն մեկ հայրեմիք, մեկ իշխան»:

Ուրեմն, թուրքերին կոչ էր արվում նայել դեպի Արեւելք, շարժվել դեպի Արեւելք՝ Մեծ Թուրան, մեկ միասնական հայրենիք ստեղծելու նպատակով:

Եթե հիշյալ երկու հեղինակները թուրքերին կոչ են անում համախմբվել եւ ստեղծել միասնական հայրենիք՝ Մեծ Թուրան, ապա էնիս Ազնիս արդեն անթաքույց շարադրում է այդ ճանապարհին ընկած ժողովուրդների ոչնչացման ծրագրի ձեւերը.

«Կոխած տեղերու ամեն մեկ մասն արյուն պիտի ծայթե՛ն...
Երկարած թաթիս տակ գարունները՝ աշնան եւ աշունները՝
գնտամի պիտի վերածվեն...
Եթե քար քարի վրա թողնեմ՝ ետիս թողած օճախս թող քանդվի...
Վարդաստանները մեռելաստան պիտի ընեն սուրով...
Պատմությամը պիտի թողնեմ ամանկ կործանված ու գետնի հավասար
ավերակ մը, որ տասը դար մարդիկ չկարողանան
քաղաքակրթություն կանգնեցնել մրա վրա:
Եթե ճյուղերի վրա տերեւ, եւ պատնեշի վրա դրոշ թողնեմ՝
թող սեւ կնիք գարնվի հավատքիս տախտակիմ վրա:
Շունչս հուր պիտի սփռեմ, գեմքս՝ մահ, իսկ քայլափոխս՝ անդունդ...
Ամեն ներմակ գույն քուռ մը վառողի արատով պիտի խարանեմ,
եւ ամեն վառողի արատ՝ ափ մը արյունով պիտի թաթախեմ:
Դժությունը պիտի կախեմ յաթաղամիս ծայրիմ, իմաստությունը՝
հրագեմիս փամփուշտիմ, քաղաքակրթությունն ալ՝
նժույզիս ետեւի պայտիմ:
Լեռներու փապարները, անտառներու հովանիմ եւ ավերակներու
կոշկոճ գուղձերը պիտի խոսիմ հավիտնությունս՝
այդ տեղերեմ անցած թուրքիմ պատմությունը»:

Բացատրություններն ավելորդ են: Պարզ է, թե ինչպիսի մահացու վտանգ էր սպառնում հայ ժողովրդին: Պանթուրքիզմը որպես գաղափարախոսություն արդեն ձեւավորված էր, եւ չուսող պետք է սկսեր Մեծ Թուրանի ստեղծման ծրագրի իրականացումը:

Պանթուրքիզմի ծրագրի իրականացման գործը որպեսզի հաջողության հասնելու, պետք է իր ձեռքը վերցնել թուրքական պետությունը:

1908թ. Թուրքիայում իշխանության գլուխ են գալիս Երիտթուրքերը, որոնք Սալոնիկի իրենց տարեկան համաժողովում, 1910թ. պաշտոնապես հրատարակեցին Պանթուրքիզմից եւ որդեգրեցին Պանթուրքիզմը:

Այդ համաժողովում Թալեաթը հայտարարեց.

«Սահմանադրության տրամադրություններով եւ մահմեդականներու եւ քրիստոնյաներու միջեւ հավասարություն հաստատվեց, քայց այս մեկը անիրականալի իդեալ մըն է: Ենթադր, մեր անցյալ ամբողջ պատմությունը եւ հարյուր հազարավոր մահմեդականների զգացումները, եւ նույնիսկ զգացումները քրիստոնյաների, որոնք համառ կերպով կընդդիմանան օսմանցիության ամեն փորձի, ամխորտակելի պատվար մը կը ներկայացնեն արդար հավասարության մը հաստատումին դեմ:

Քրիստոնյան օրինական օսմանցի մը դարձնելու անհարող փորձեր կատարած ենք, եւ այսպիսի փորձերը պիտի ամխուսափելի կերպով ձախողվեն այնքան ժամանակ, որքան որ Բալկանյան թերակղզում անկախ փոքր երկրներ Մակեդոնիոյ բնակիչներեն մերս բաժանումի գաղափարը տեւականացնելու դիրքին մեջ կը գտնվին:

Ուրեմն, հավասարության մասին ոչ մի խոսք չի կարող լինել այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի հարողվել կայսրությունը օսմանցիականացնելու մեր գործը - երկար եւ սպասելի աշխատանք մը, որուն մեջ, սակայն, կը համարձակիմ ըսելու, վերջապես պիտի հաջողիմք»:

1911թ. Սալոնիկիում տեղի է ունենում Երիտթուրքերի հաջորդ տարեկան համաժողովը, որը որոշում է.

«Կայսրության նկարագիրը պետք է լինի մահմեդական: Պետք է ապահովվի մահմեդական հաստատությունների եւ ավանդությունների հանդեպ հարգանքը: Պետք է մերժել այլացեղ ազգությունների իրեց մեջ կազմակերպվելու իրավունքը: Ազգությունները զանցառելի բանակություններ են: Թուրք լեզվի տարածումը գերազանց միջոց մըն է հաստատելու մահմեդական գերիշխանությունը եւ յուրացնելով ձուլելու մյուս տարրերը»:

Այս ժողովում Երիտթուրքերի ղեկավարության մեջ են ընտրվում Պանթուրքիզմի հիմնադիրներ եւ գաղափարախոսներ՝ Խամադի Գասպրիսեկին, Հյուսեյնզադե Ալին եւ Յուսուֆ Աբդուրահման: Եթե նկատի ունենանք, որ Ջիա Կեոք Ալիը արդեն ընտրված էր այդ մարմնի անդամ, ապա պարզ կդառնա, որ Երիտթուրքերի կողմից Պանթուրքիզմի ընդունումը որպես գաղափարախոսություն օրինաչափ երեւույթ էր:

Եվ այսպես, ընտրությունը կատարված էր, Պանթուրքիզմը դառնում էր Թուրքիայի պետական էտաբլիսմանտը: Սալոնիկի 1910 եւ 1911 թվականների

համաժողովների որոշումները՝ կայսրությունը օսմանցիականացնելու եւ մահմեդականացնելու մասին, Աշմակում էր հայ ժողովրդի ցեղասպանության ծրագրի ընդունում:

Երիտթուրքերը ձեռնամուխ եղան Պանթուրքիզմի ծրագրի իրականացմանը: Համաձայն այդ ծրագրի առաջին հերթին պետք է թուրքացվել եւ մահմեդականացվել Թուրքիան: Երիտթուրքերը այդ խնդրի իրականացման բընագավառում ոչ մի խանգարիչ հանգամանք չէին տեսնում: Դրանով է պայմանավորված Թալեաթի այն հայտարարությունը, որ Թուրքիայի օսմանցման գործը «Վերջապես պիտի հաջողինք»:

Արեւմտահայության ճակատագիրը որոշված էր. Թուրքերը վճռել էին ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովուրդ: Ընդունելով այդ ծրագիրը Թուրքերը, սակայն, սպասում էին նպաստավոր ժամանակի այն իրագործելու համար:

1914թ. օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որը Թուրքերի համար անպաշտպան արեւմտահայությանը ոչնչացնելու ամենահարմար ժամանակն էր: Թուրքերը համոզված էին, որ համաշխարհային պատերազմի կրակներում պետականություն չունեցող արեւմտահայության գենոցիդը կանցնի աննկատ եւ մեծ աղմուկի պատճառ չի դառնա: Պարզ էր նաեւ, որ Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի համաձայնության պայմաններում, Անտանտը, եթե անգամ ցանկանար, ի վիճակի չէր լինելու Թուրքերին խանգարել իրականացնելու արեւմտահայության գենոցիդը:

Օգոստոսի 6-ին Թուրքիան եւ Գերմանիան պայմանագիր են կնքում, որի 5-րդ հոդվածում ասվում է.

«Գերմանիան կօգնի Օսմանյան կայսրության արեւելյան սահմանները շտկել այնպես, որ Թուրքիայի համար ապահովի անմիջական չփում Ռուսաստանում բնակվող մահմեդական ազգաբնակչության հետ»:

Գերմանիան այս պայմանագրով իր համաձայնությունն է տալիս Թուրքիային օգնելու նրա պանթուրքիստական ծրագրերի իրականացմանը: Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելու կապակցությամբ հրապարակված կոչում ասվում էր.

«Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին արդարացվում է մեր ազգային իդեալով: Մեր ազգի իդեալը առաջնորդում է մեզ դեպի մեր մոսկովյան թշնամու ոչնչացումը, որպեսզի դրա հետեւանքով ստեղծվեն մեր կայսրության բնական սահմանները, որոնք իրենց կազմուս կունենան եւ կմիավորեն մեր ռասայի բոլոր ճյուղավորումները»:

Թուրքական ռասայի բոլոր ճյուղավորումները միավորելու համար պետք է, ինչպես արդեն գրել ենք, ոչնչացվել արեւմտահայություն

և որպես նվազագույն պայման՝ կարող, Արդահանը, Սուրմալուն, Նախիջևանը, Զանգեզուրը և Ղարաբաղը պետք է անցնեն թուրքիային, իսկ այդ տարածքների հայ բնակչությունը՝ ոչնչացվելու։ Առավելագույնը ստեղծված իրավիճակում թուրքիայի համար ամբողջ հայ ժողովրդի և Հայաստանի ոչնչացումն էր. այդ էր պահանջում Պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը։

1915թ. սկզբներին Օրիտթուրքերի կուսակցության կենտկոմի գաղտնի նիստը՝ Թալեաթի նախագահությանը, որոշեց արևմտահայության գենոցիդի և տեղահանության կոնկրետ եղանակները։

Այդ նիստում Նազըմը կոչ արեց. «Եթե այս մաքրագործումը ընդհանուր և վերջնական պիտի ըլլա, օգուտի տեղ մնաս կերեք. պետք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլա, մեր հողին վրա անհատ մը անգամ չմնա, հայ անունը մոռացվի։ Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկե հարմար առիթ չի գտնվիր, մեծ պետությանց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլալու պարագային խնդիրը կատարված իրողություն մը կը դառնա և կը փակվի. այս անգամուան գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերեն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը անհրաժեշտ է»։

1915 թվականի ապրիլի 15-ին հայերի ցեղասպանության մասին կազմվում է մի պաշտոնական հրահանգ, որում ասվում էր.

«Որեւէ հաշտության սեղանի վրա, որեւէ ձեւով Հայկական հարցի դրվելը կանխելու համար, օգտվելով պատերազմի մեզ բերած անկախությունից, որոշեցինք վերջնական հաշվհարդարի ենթարկել այն, բնաջնջելով անհարազատ այդ տարրը, քչելով նրանց ռեպի Արաբիայի անապատները, համաձայն տրված մեր գաղտնի հրահանգին»։

Արեւմտահայության գենոցիդի մասին այս որոշումը ստորագրել էին թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր Թալեաթը, ռազմական գործերի մինիստր էնվերը և Օրիտթուրքերի կուսակցության կենտկոմի քարտուղար Նազըմը։

1915-1916 թվականներին իրականացվեց արևմտահայության ցեղասպանության պանթուրքիստական ծրագիրը։ Ոչնչացվեց մեկուկես միլիոն հայ։

Արեւմտյան Հայաստանը հայաթափվեց։ Հայ ժողովուրդը 1915թ. եղեռնը անվանեց Մեծ եղեռն։

Արեւմտահայության բնաջնջումից հետո Թալեաթը հայտարարեց. «Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի, որովհետև այլևս հայեր գոյություն չունեն»։ Թուրքիան Հայկական հարցը Արեւմտյան Հայաստանում լուծեց՝ ոչնչացնելով արևմտահայությունը։

Արեւմտահայության ոչնչացումից հետո պանթուրքիստները պայքար սկսեցին իրենց ծրագրի երկրորդ կարեւոր խնդրի՝ օղուզականության իրագործման համար։ Օրակարգ մտած Արեւելյան Հայաստանի նվաճման, արեւելահայության ոչնչացման խնդիրը։

Սակայն 1915-1916 թվականների ռազմական գործողությունների հետեւանքով ցարական զորքերը գրավել էին Արեւմտյան Հայաստանի գրեթե ողջ տարածքը։ Թուրքիան պետք է ջանար, առաջին հերթին, ռուսական զորքերից հետ նվաճել այդ տարածքները և հետո միայն ձեռնամուխ լինել Արեւելյան Հայաստանի զավթման գործին։

Արեւմտյան Հայաստանն այդ ժամանակ Ռուսաստանից հետ նվաճելը գործնականում անհնար էր։ Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած Անտանտի գաղութային պետությունները, բնականաբար, նվաճած տարածքները, նույն թվում և Արեւմտյան Հայաստանը պետք է բաժանեին իրար մեջ։

Եվ իրոք, երկարատեւ բանակցություններից հետո, 1916 թվականին Սայքս-Պիկոյի համաձայնությունում, թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական տարածքները որոշվեց բաժանել հետեւյալ կերպ. ա) Ռուսաստանն անեքսիայի էր ենթարկում Վանը, Բիթլիսը, էրզրումը և Տրապիզոնը, բ) Ֆրանսիան՝ Դիարբեքիրը, Խարբեքը, Սվասը և Կիլիկիան։

Նվաճելով թուրքիայից Հայաստանի տարածքները, ինչպես տեսնում ենք, Անտանտի գաղութատիրական պետությունները չցանկացան Հայկական հարցը լուծել, վերականգնել հայոց պետականությունը։

Հայերի կյանքում պարզապես տեղի էր ունենում արմատական փոփոխություն. թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող տարածքները անցնում էին Ռուսաստանին և Ֆրանսիային։

Օսմանյան կայսրությունը դատապարտված էր, դարերի ընթացքում նրա կողմից զավթած տարածքներն անցնում էին Անտանտի գաղութատիրական պետություններին։

Միայն հրաշքը կարող էր փրկել թուրքիային, և այդ հրաշքը կատարվեց։

1917թ. հոկտեմբերին Ռուսաստանում բոլշևիկները գրավեցին իշխանությունը։ Անտանտի կողմից մերժված բոլշևիկյան Ռուսաստանը փորձեց դաշինքի մեջ մտնել Գերմանիայի հետ։ Քառյակ միությունը գլխավորող Գերմանիայի հետ բանակցությունները, որոնք սկսվել էին 1917թ. վերջերին, ավարտվեցին 1918թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում՝ պայմանագրի կնքումով։

Թուրքիան Գերմանիայի օգնությամբ հասավ իր նպատակին։ Մի կող-

մից՝ Ռուսաստանի, մյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի եւ Թուրքիայի միջեւ կնքված պայմանագրի 5-րդ հոդվածում ասվում էր. «Ռուսաստանը իրենից կտրված ամեն ինչ կանի, որ պետքի ապահովի Արեւելյան Անատոլիայի գավառների շուտափույթ մաքրումը եւ նրանց կանոնավոր հանձնումը Թուրքիային: Արդահանի, Կարսի եւ Բաթումի օկրուգները եւս անհապաղ մաքրվում են ռուսական զորքերից: Ռուսաստանը չի խառնվելու այդ օկրուգների պետական-իրավական նոր հարաբերությունների կազմակերպմանը, այլ դրանց բնակչությանը հնարավորություն կտա, հարեւան պետությունների եւ հատկապես Թուրքիայի համաձայնությամբ, հաստատել նոր կարգ»:

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Ռուսաստանը Թուրքիային էր վերադարձնում ռուսական զորքերի կողմից զբաղված բոլոր տարածքները, նույն թվում նաեւ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում նվաճած Կարսը, Արդահանը եւ Բաթումը:

Ընդ որում, բոլշևիկները, գալով իշխանության գլուխ Ռուսաստանում 1917 թվականի նոյեմբերին, չեղյալ էին հայտարարել Սալթա-Պիկոյի համաձայնությունը: Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ստորագրելու պահին ռուսական զորքերը հեռացել էին ոչ միայն Արեւմտյան Հայաստանից, այլեւ Անդրկովկասից:

Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո, 1918թ. հունվարի 30-ին թուրքական բանակը հրաման է ստանում սկսել հարձակումը՝ ամբողջ Հայաստանը զբաղվելու նպատակով:

Երկրի պաշտպանության գործը ընկավ հայդուկային խմբերի եւ նոր կազմակերպվող ռազմական ջոկատների վրա, որոնք, ինչպես ցույց տվեցին ռազմական գործողությունները, անկարող եղան դիմադրելու թուրքական կանոնավոր բանակին:

Թուրքական բանակը զրբթե առանց լուրջ դիմադրության գրավեց Արեւմտյան Հայաստանը, մտավ Արեւելյան Հայաստանը եւ շարժվեց դեպի Երեւան:

Պանթուրքիստները ձեռնամուխ եղան իրենց երկրորդ խնդրի իրագործմանը՝ Արեւելյան Հայաստանի գրավմանը, արեւելահայկական ոչընչացմանը, որի նպատակը, ինչպես ասել ենք, օսմանյան թուրքերին, աղըրբեջանցիներին եւ թուրքմեններին միավորող օղուզական պետության ստեղծումն էր:

1918թ. հունիսի սկզբներին Բաթումի բանակցությունների ժամանակ վեհիք փաշան այդ մասին Ա. Պատիսյանին ասել է հետեւյալը.

«Դուք կը տեսնեք, որ ճակատագիրը կը քաշե Թուրքիան արեւմուտքն արեւելք. մենք հեռացանք Բաղկաններից, կը հեռանանք նաեւ Աֆրիկայից,

բայց մենք պետք է տարածվենք դեպի արեւելք. հոն է մեր արյունը, մեր կրոնքը ու լեզուն: Եվ ասիկա տարերային ձգողություն ունի. մեր եղբայրները Բաքու, Դաղստան, Թուրքեստան եւ Ադրբեջան են: Մենք պետք է ճամբա ունենանք դեպի հոն: Եվ դուք՝ Հայերդ կանգնած եք մեր այդ ճամբուն վրա: Պահանջելով վանը՝ դուք կը փակեք մեր ճամբան դեպի Պարսկաստան: Պահանջելով Նախիջևանն ու Չանեզուրը՝ դուք արգելք կը դառնաք մեզի իջնելու Քուռի հովիտը եւ երթալու Բաքու: Կարոն ու Ախալքալաղը կը փակեն մեր ճամբան դեպի Ղազախ ու Գանձակ: Դուք պետք է մեկ կողմ քաշուիք եւ մեզի ճամբա տաք: Ահա թե ուր է մեր հիմնական վեճը: Մեզի պետք են երկու լայն ճամբաներ, որոնք հնարավորություն տան մեր բանակներուն առաջ շարժուելու եւ պաշտպանուելու: Մեկ ճամբան՝ Կարս-Ախալքալաղ-Բորչալու-Ղազախն է, որ կը տանի դեպի Գանձակ, մյուսը՝ կերթա Եսրուր-Նախիջևան-Չանեզուրով Քուռի հովիտը: Դուք կարող եք մնալ անոնց մեջտեղը, այսինքն՝ Նոր-Բայազեդի եւ էջմիածնի շուրջը»:

Գրաված վայրերում թուրքական բանակը իրականացնում էր արեւելահայկական ցեղասպանության պանթուրքական ծրագիրը:

Օրակարգում դրված էր հայ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցը:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Հայ ժողովրդի պատմության այդ ճակատագրական պահին ամբողջ ժողովուրդը ոտքի ելավ թուրքական զավթիչներից պաշտպանելու իր կյանքն ու Հայրենիքը: Սարդարապատում, Բաշ Ապարանում եւ Ղարաբաղի լիսյում տեղի ունեցան կենաց ու մահվան ճակատամարտեր: Մայիսյան հերոսամարտերն ավարտվեցին թուրքական բանակի պարտությունով:

Այդ պատմական ճակատամարտերի օրերին քայքայվեց Անդրկովկասյան Սեյմը, որի ավերակների վրա ստեղծվեցին Վրաստանի, Ադրբեջանի եւ Հայաստանի անկախ հանրապետությունները:

1918թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի անկախ հանրապետությունը: Հայ ժողովուրդը վերականգնեց 600 տարի առաջ կորցրած պետականությունը: Պանթուրքիզմը չնայած իր ձեռք բերած խոշոր հաջողություններին՝ Արեւմտյան Հայաստանի նվաճմանը, այնուամենայնիվ չհասավ իր հիմնական խնդրի՝ հայկական սեպի վերացմանը, հայ ժողովրդի ոչնչացմանը: Դեռ ավելին, պատմական Հայաստանի մի փոքրիկ տարածքում վերաստեղծվեց հայկական պետականությունը:

մամբ: Միջազգային հարաբերությունների օրակարգում էր գտնվում նաև Արևմտյան Հայաստանի հարցը: Հայկական հարցը նորից ակտիվորեն քննարկվում էր մեծ պետությունների հարաբերություններում:

Հայկական հարցը պետք է քննարկվեր ինչպես Փարիզի կոնֆերանսում, այնպես էլ Սեւրում:

Հայկական հարցը միջազգային զեւատոգովներում ներկայացնելու համար ստեղծվում է երկու հայկական պատվիրակություն՝ արեւմտահայութեան ազգային պատվիրակությունը եւ Հայաստանի Հանրապետության պետական պատվիրակությունը: Առաջինը ղեկավարում էր Պողոս Նուբարը, երկրորդը՝ Ա. Ահարոնյանը:

Հայ Ազգային պատվիրակությունը դեռ 1918թ. նոյեմբերի 30-ին Փարիզում հանդես է գալիս հետեւյալ հայտարարությամբ.

«Հայկական Ազգային պատվիրակությունը, պատասխանելու համար հայ ազգին միակամ իղձին, որուն մեկ մասը արդեն իսկ իբրեւ անկախ հանրապետություն կազմուած է, կը հայտարարե ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը, կիլիկիայով միասին, Համաձայնական պետություններու եւ Միացյալ Նահանգներու հովանազորութեան տակ, կամ ազգերու Դաշնակցութեան՝ երբ ան կազմուի»:

Հայկական երկու պատվիրակությունները, Փարիզում գալով ընդհանուր համաձայնութեան, 1918թ. փետրվարի 12-ին զեւատոգովին են ներկայացնում մի ընդարձակ հուշագիր, որը վերնագրված էր՝ «Հայկական հարցը հաշտութեան զեւատոգովին առջեւ»:

Հուշագրում հայկական ազգային պահանջները ձեւակերպվել էին հետեւյալ կերպ.

«1. Ճանաչումը Հայկական անկախ պետութեան մը, կազմուած յոթը նահանգներու եւ կիլիկիայ միացումովը կողկասի Հայկական Հանրապետութեան հետ...

2. Որ այսպիսով կազմված Հայկական պետութիւնը հավաքական երաշխավորութեանը տակ դրվի Դաշնակից պետութեանց եւ Միացյալ Նահանգներու կամ Ազգերու ընկերակցութեան, որուն ինքն ալ կը պահանջե մաս կազմել:

3. Որ Խաղաղութեան Համաժողովին կողմէ մասնավոր մանդատ մը տրվի պետութիւններեն մեկուն, որ իր օժանդակութիւնը պիտի ընծայե Հայաստանի՝ փոխանցման ժամանակաշրջանի մը միջոցին: Այդ պաշտոնը ստանձնող Պետութեան ընտրութիւնը պիտի ըլլա խորհրդածութեամբը ստանձնող Պետութեան ընտրութիւնը պիտի ըլլա խորհրդածութեամբը հայկական համաժողովին, որ այժմ գումարված է Փարիզի մեջ եւ որ կը ներկայացնե ամբողջ Հայ Ազգը: Մանդատի տեւողութիւնը պիտի ըլլա առ առաւելն քսան տարի»:

Պանթուրքական ծրագրի իրականացման համար մղվող պայքարի ար փուլում Թուրքիան մենակ չէր: Թուրքիայի հակահայկական, պանթուրքական ծրագրերի իրականացմանն ակտիվորեն մասնակցում էր Ադրբեյջանը 1918-1921 թվականներին Թուրքիան եւ Ադրբեյջանը ուս ռուսի տված, միասնական ուժերով հնարավոր բոլոր միջոցները օգտագործեցին՝ Հայկական հարցի լուծումը ձախողելու, փոքրիկ Հայաստանը մասնատելու, հայկական «սեպը» վերացնելու համար:

Դեռ 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին Խորհրդային Ռուսաստանի ժողովուճեւոր «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետով հայ ժողովրդին հայտարարում էր. «որ Ռուսաստանի բանվորական եւ գյուղացիական կառավարութիւնը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչեւ լիակատար անկախութիւնը»:

Այդ դեկրետով բուլշեւիկյան Ռուսաստանը պաշտոնապես ճանաչում էր հայ ժողովրդի պատմական իրավունքը Արեւմտյան Հայաստանում, Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտութիւնը: Դրանումն է կայանում Թուրքահայաստանի մասին դեկրետի նշանակութիւնը: Հայկական հարցի պատմութեան ընթացքում Խորհրդային Ռուսաստանն առաջինը ճանաչեց Արեւմտյան Հայաստանում անկախ հայկական պետութիւն ստեղծելու արեւմտահայերի իրավունքը:

Սակայն, ինչպես նշեցինք վերը, ռուսական բանակը հեռացավ Արեւմտյան Հայաստանից, իսկ հայկական զինված ուժերը չկարողացան դիմակայել Թուրքական զորքերին: Արեւմտյան Հայաստանը նորից ընկավ Թուրքիայի տիրապետութեան տակ:

Օսմանյան կայսրութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ 1918թ. հունիսի 4-ին Բաթումում կնքվում է մի ստրկացուցիչ պայմանագիր, որով Հայաստանն ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Բաթումի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքը կազմում էր շուրջ 12 հազար քառակուսի կիլոմետր:

Այդ վիճակը երկար շարունակվել չէր կարող: Գերմանական բրիգադարակ չէր: Անտանտն էր թելադրում իր պայմանները:

1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Դաշնակիցների եւ Թուրքիայի միջեւ Մուդրոսում կնքված զինադադարով Թուրքերը պարտավորվեցին ազատել Անդրկովկասում նվաճած տարածքները: Երևանի Թուրքական զորքերը հեռացան Անդրկովկասից: 1919թ. գարնանը Թուրքերից ազատված հայկական տարածքները միացվեցին Հայաստանի Հանրապետությանը: Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքը հասավ 71 հազար քառակուսի կիլոմետրի:

Հայ ժողովուրդն այդ ժամանակ մեծ հույսեր ուներ ապագայի նկատ-

Միացյալ անկախ հայկական պետության մեջ պետք է մտնեն Վանի, Բաղեշի, Տիգրանակերտի, Պարբերդի, Սեբաստիայի, Կարինի և Տրապիզոնի վիլայեթները, Կիլիկիան, Կովկասի Հայկական Հանրապետությունը՝ 1919թ. ընդարձակված տարածքային շրջանով:

Հուլիսի 19-ին ստորագրել էին Ա. Ահարոնյանը և Պողոս Նուբարը: Երեւանում 1919թ. փետրվարի 8-13-ը տեղի են ունենում Արեւմտահայ երկրորդ համագումարը, որը ընդունում է հետևյալ քաղաքական բանաձևեր:

«Արեւմտահայ Բ. Համագումարը քննելով հայ ժողովրդի ներկա կացությունը:

1. Կը հայտարարե իր վճռական որոշումն ու կամքը՝ ունենալ քաղաքական և պետական մեկ միություն համազգային հատվածներու և երկրամասերու միավորութեամբ:

2. Կը պարտադրե ընտրված Գործադիր մարմինը նախարարական դահլիճին հետ անմիջապես հարաբերության մեջ մտնել իրականացնելու և գործնականացնելու քաղաքական և պետական այն բոլոր աշխատանքները, որոնք հարկավոր են Ազատ և Միացյալ Հայաստանի պետական գոյութունը հիմնավորելու համար:

3. Միաժամանակ կը պարտադրե ընտրուած «Գործադիր Մարմինն» գործնական քայլեր առնել Արարատյան Հանրապետության նախարարության և խորհրդարանի հետ Միացյալ Ազատ Հայաստանի անկախութունը հայտարարելու, և իր մասնակցութունը բերելու գոյութուն ունեցող պետական և օրենսդրական հաստատութուններու մեջ համազգային միութունը իրականացնելու համար»:

Սույն որոշումը ընդունելուց հետո, Արեւմտահայ Համագումարը ուղերձներ է հղում Հայաստանի կառավարութեանը և խորհրդարանին:

Արարատյան Հանրապետության վարչապետին ուղղված դիմումում ասվում էր: «Արեւմտահայ Բ. Համագումարը ողջունելով հայութեան մեկ հատուածի կառավարութունը, լիահույս է, որ այն եւս կը միացնե իր ձայնը Արեւմտահայ Համագումարի վճռին - ունենալ մեկ հայրենիք և մեկ Միացյալ Ազատ Հայաստանի պետական կազմակերպութուն:

Համագումարը գտնելով սույն խնդիրը հայութեան համար պատմական մեկ կարեւոր խնդիր, հավատացած է, որ Արարատյան Հանրապետության կառավարութունը կը փութա օր առաջ հայտարարել Միացյալ Ազատ Հայաստանի անկախութունը և գործնական քայլեր առնել՝ միացումը իրականացնելու համար կյանքի մեջ»:

Արարատյան Հանրապետության խորհրդարանին ուղղված դիմումում բարձրացվում էր նույն խնդիրը:

«Արեւմտահայ Բ. Համագումարը ողջունելով Հանրապետության անդրանիկ խորհրդարանը, վստահ է, որ այն եւս իր հեղինակավոր ձայնը պիտի միացնե հայութեան ամենն շատ տանջված և զոհաբերած հատվածի ձայնին - ունենալ մեկ Հայրենիք, Միացյալ, Անկախ Հայաստան, մեկ պետական կազմակերպութեամբ:

Համագումարը հավատացած է, որ խորհրդարանը չուշանար իր որոշումը տալու հայութեան համար խիստ կարեւոր այս խնդրի մասին»:

Փետրվարի 25-ին Հայաստանի կառավարութունը քննութեան առավ Արեւմտահայ երկրորդ համագումարի դիմումը և, համաձայնվելով առաջարկին, հանձնարարեց հարցը պատրաստել ու մտցնել Հայաստանի խորհուրդ:

1919թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի խորհրդի հանդիսավոր Սիստում Խատիսյանը կարդաց Միացյալ Հայաստանի Անկախութեամբ հայտարարագիրը:

«Հայաստանի ամբողջութունը վերականգնելու և ժողովրդի իրակատար ազատութունն ու քաղաքականութունն ապահովելու համար, Հայաստանի կառավարութունը, համաձայն թուրքական հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի ու ցանկութեամբ, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իրր անկախ պետական միութունը:

Ուղիղ մի տարի առաջ ուսուհանգիստի համագումարից ընտրված Հայոց Ազգային խորհուրդը հայտարարեց իրեն անդրկողկասյան հայկական գավառների բարձրագույն իշխանութունը: Ազգային խորհրդի կազմած կառավարութունն այդ քաղաքական ակտի մասին պաշտոնապես պետութեանց ներկայացուցիչներին հայտնելուց հետո՝ այս մի տարվա մեջ փաստորեն հաստատել է իր իշխանութունն Անդրկողկասի հայկական գավառներում:

1918թ. փետրվար ամսին Երեւան քաղաքում կայացած Արեւմտահայ երկրորդ համագումարը հանդիսավոր կերպով հայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացյալ և անկախ է ճանաչում:

Այժմ, Անդրկողկասում և օսմանյամ կայսրութեան սահմաններում գտնված պապենական հայկական երկրների միացման և անկախութեամբ այս ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութունը հայտարարում է, որ միացյալ Հայաստանի պետական ձեւն է Ռամկավար Հանրապետութուն և որ իմէր հանդիսանում է միացյալ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութունը:

Այսպիսով՝ ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջական հայրենիքի գերագույն տերն ու տնօրենը, և Հայաստանի պառլամենտն ու կառավարութունը հանդիսանում են միացյալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շողկապող բարձրագույն օրենսդիր և գործադիր իշխանութունը:

Հայաստանի կառավարությունը սույն ակտը հրատարակում է 1918 Ապրիլ 27ի Պառլամենտի որոշմամբ կառավարությանը տրված հասուկ լիազորությունների հիման վրա:

Հայաստանի խորհրդի հանդիսավոր նիստում կարգապահ Արեւմտահայ գործադիր մարմնի հետեւյալ հայտարարությունը.

«Կանգնած մնալով Արեւմտահայ Բ. համազումարի ընդունած քաղաքական բանաձեւի տեսակետին վրա, Արեւմտահայ գործադիր մարմինն իրեն Հայկական Հանրապետության սահմաններու մեջ ապրող Արեւմտահայերու ներկայացուցչական օրգան, լսելով կառավարության հայտարարությունը Հայաստանի միացման եւ անկախության մասին, սրտագին կողմնեն կառավարության կատարած ակտը, եւ իր լիակատար պատաստակամությունը կը հայտնեն, Հայաստանի խորհրդարանի եւ կառավարության մեջ իր գործոն մասնակցությունը բերել, իրագործելու Միացյալ Հայաստանի գաղափարը եւ ամրապնդելու հայ ժողովրդի ազատությունն ու բարգաձաճումը:

Եվ այսպես, Արարայամ Համրապետությունը տեր է կամզում Հայկական հարցին: Ազատ Անկախ եւ Միացյալ Հայաստանի ստեղծմամ խնդիրը դառնում է օրակարգի հարց: Թվում էր, թե պատմության մեջ երբեք այսքան բարենպաստ պայմաններ չեն եղել Հայկական հարցի լուծման համար:

Ամբողջ 1919 թվականին մինչեւ 1920 թվականի Օգոստոսը Հայկական հարցը գտնվում էր քննարկումների եւ ուսումնասիրությունների շրջանում (Փարիզի վեհաժողովով, Լոնդոնի խորհրդաժողովով, Սան-Տեմոյի խորհրդաժողովով, Հարրորդի առաքելություն եւ այլն) վերջնական վճիռ կայացնելու համար:

Հայկական երկու պատվիրակությունների կողմից ներկայացված հուշագրի պահանջները մեծ տերությունների կողմից ընդունելություն չըբտան:

1920թ. ապրիլի 24-ին Սան-Տեմոյում ապագա հայկական պետության սահմանների մասին ընդունվում է Լլոյդ Ջորջի նախագիծը, որը ուղարկվեց Վիլսոնին: Այդ նախագիծում ասվում էր.

«ա) Դիմել պրեզիդենտ Վիլսոնին, որպեսզի Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները ընդունեն Հայաստանի մանդատը այն սահմաններում, որոնք տրված են Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագծի առաջին տարբերակում:

բ) Եթե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները չկամենան ընդունել մանդատը, Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտին խնդրվում է հանդես գալ իբրեւ միջնորդ Հայաստանի սահմանների հարցում, ինչպես ասված է ստորեւ բերվող նախագծային հոդվածում:

դ) Հետեւյալ իմաստով հողված պետք է մտցվի հաշտության պայմանագրում՝ Հայաստանի վերաբերյալ:

Թուրքիան, Հայաստանը եւ մյուս բարձր պայմանավորվող կողմերը համաձայն են դիմել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտի միջնորդությանը Թուրքիայի եւ Հայաստանի սահմանների հարցում՝ էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթներում եւ ընդունել այդ առթիվ նրա որոշումը, ինչպես նաեւ որեւէ պայման, որ նա կառավարի դեպի ծով Հայաստանի անկախ պետության կիզի մասին:

Մեծ տերություններն, ինչպես տեսնում ենք, մերժում են Հայ պատվիրակության ներկայացրած մեծ Հայաստան ստեղծելու նախագիծը եւ կանգ են առնում ապելի փոքր հայկական պետություն ստեղծելու վրա, որը պետք է ընդգրկեր Վանի, Բիթլիսի, Կարինի եւ Տրապիզոնի վիլայեթները ոչ լրիվ տարածքով:

Սան-Տեմոյի կոնֆերանսում մշակված Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրի նախագիծը 1920թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրվեց Սեւրում: Սեւրի պայմանագրի 3-րդ մասի 6-րդ բաժինը (88-83 հոդվածներ) ամբողջովին վերաբերվում էր Հայաստանին:

Պայմանագրի 89-րդ հոդվածում ասվում էր. «Թուրքիան եւ Հայաստանը, ինչպես եւ Բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ սահմանազատումը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների որոշմանը եւ ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես եւ այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու եւ հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ»:

Սան-Տեմոյի կոնֆերանսի որոշման համաձայն, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնը 1920թ. նոյեմբերի 22-ին հայտնում է իր «իրավարարական վճիռը»՝ էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի եւ Հայաստանի սահմանագծման մասին: Վիլսոնի վճռով Արեւմտյան Հայաստանի տարածքը պետք է կազմեր 90 հազար քառ. կիլոմետր: 1920թ. Արեւելյան Հայաստանի տարածքը կազմում էր 71.330 քառ. կմ:

Այսպիսով, Հայաստանի ընդհանուր տարածքը պետք է կազմեր 181.330 քառ. կմ: Եթե իրադարձությունները բարեհաջող ընթացք ունենային, ապա հայ ժողովուրդը կարող կլիներ հայտարարելու, որ ինքը լուծեց նախնիների թողած ծանր բեռը՝ Հայկական հարցը:

Սեւրի պայմանագրով Արեւմուտքը պաշտոնապես ճանաչեց հայ ժողովրդի պատմական իրավունքը Արեւմտյան Հայաստանում: Եթե դրան ավելացնենք, որ 1917 թվի վերջին Թուրքահայաստանի մասին դեկտեմբրով,

Հայկական հարցը

ինչպես արդեն նշել ենք, Խորհրդային Ռուսաստանը եւս ճանաչել էր այդ տարածքի նկատմամբ հայ ժողովրդի պատմական իրավունքը, այս պարզ կդառնա, որ հայ ժողովրդի թափած արյունը, բազմաթիվ սերունդների հերոսական, անձնագոհ պայքարը վերջապես տվեց իր արդյունքը՝ աշխարհը պաշտոնապես ընդունեց հայ ժողովրդի պատմական իրավունքը Արեւմտյան Հայաստանում եւ այդ տարածքում հայկական անկախ պետության ստեղծման անհրաժեշտութիւնը: Հենց դրա մեջ է այդ փաստաթղթերի պատմական նշանակութիւնը:

1920 թվականի ամառը Հայկական հարցի պատմութեան բարձրակետն էր:

ՉՈՐՀՈՒՄ ԳՈՒԼ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒ ԱՄԻ ԵՐԱՆՈՒՄ
(1920 թվականից մինչև մեր օրերը)

1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԹԱՂՈՒՄԸ

1920 թվականի օգոստոսին Թուրքիայում իշխանութիւնն արգեն անցել էր Մուստաֆա Բեմալի կառավարութեանը: Սեւրի պայմանագիրը իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր զինված ուժ: Հայաստանը նախ էր ստեղծում իր բանակը եւ, բնականաբար, այդ խնդիրը միայն իր ուժերով լուծել չէր կարող: Եւրոպոյ պարզվեց, որ Դաշնակիցների օգնութիւնը սահմանափակվելու է զինքով եւ զինամթերքով, զինված ուժ չի ուղարկվելու Արեւմտյան Հայաստանն ազատագրելու համար:

Դեռ ավելին, Թուրքիան եւ բոլշեւիկյան Ռուսաստանը ծրագրում էին գրավել Հայաստանը: Բոլշեւիկյան Ռուսաստանը նպատակ ուներ նաեւ նվաճել ցարական կայսրութեան կազմում գտնված բոլոր տարածքները, նույն թվում, բնականաբար նաեւ Արեւելյան Հայաստանը, իսկ Թուրքիան՝ Արեւմտյան Հայաստանը, Կարսն ու Արզաւանը:

1920 թ. սեպտեմբերի 28-ին Թուրքական զորքերը հարձակվում են Հայաստանի վրա եւ գրավելով Կարսն ու Արզաւանը մտնում Արեւածաղկի: Թուրքերի հարձակումը կատարվում է Ռուսաստանի զեկավարութեան համաձայնութեամբ: Նոյեմբերի 28-ին իր զորքերն է Հայաստան մտնում նաեւ Ռուսաստանը: Հայաստանի անկախ հանրապետութիւնը զաղարկում է գոյութիւն ունենալուց: Հայաստանը բաժանվում է Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջեւ: Թուրքիան գրավում է Արեւմտյան Հայաստանը, Կարսը, Արզաւանը եւ Սուրմալուն: Հայաստանի մնացած շրջաններն անցնում են Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ:

Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի այս նվաճումները իրենց իրավական ձև-

վակերպումն են ստանում Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրում: Ելնելով մեծ տերութունների հարաբերությունների բնույթից, Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի անգիջում դիրքավորումից՝ դժվար չէր կռահել, որ Հայկական հարցը պատմության այդ փուլում փակված էր:

Հայ ժողովրդի հույսերը չիրականացան: Հայկական հարցի լուծման բարենպաստ պահը բաց էր թողնված: Հայկական հարցի հետագա արժարժումները 1921-1922 թվականներին Լոնդոնի խորհրդատու ժողովում, Փարիզի խորհրդատու ժողովում եւ Ազգերի լիգայում դատապարտված էին անհաղորդության: Դաշնակիցները այժմ ուղիներ էին որոնում լեզու գտնելու Թուրքիայի, իսկ քիչ ավելի ուշ նաեւ Ռուսաստանի հետ:

Նման պայմաններում պատահական չէ, որ Լոզանի կոնֆերանսում Հայկական հարցը հանգում է Արեւմտյան Հայաստանում հայերի համար ազգային օջախի ստեղծման գաղափարին, որի հույսովն էր փաստորեն հայտնի լեզվի եւ մշակույթի պահպանման երաշխիքներ տան էր: Թուրքիայի ներկայացուցիչը վճռականորեն մերժում է Արեւմտյան Հայաստանում հայերի համար ազգային օջախ ստեղծելու առաջարկը:

Դրանով էլ Հայկական հարցը դուրս է գալիս օրակարգից: 1923 թվականի հուլիսին ընդունված Լոզանի դաշնագրում Հայկական հարցը տեղ չի գտնում:

Հայկական հարցը պատմության այդ փուլում թաղվեց:

Թուրքիան, հետ նվաճելով Արեւմտյան Հայաստանը, կարոն ու Արդահանը եւ գրավելով երբեք իրեն չպատկանած Սուրմալուն, նախապես իրականացրած լինելով ցեղասպանութունը, այդ շրջաններում արգելեց հայերի բնակեցումը: Հայկական հարցը Թուրքիան լուծեց Թուրքավարի ոչնչացնելով եւ տեղահանելով այդ շրջանների հայ բնակչությանը:

Թուրքական կառավարութունը հետագայում հանդես էր գալու մըլտապես օրակարգում գտնվող հետեւյալ կարգախոսով՝ Արեւմտյան Հայաստանում հայկական բնակչութուն գոյութուն չունի, ուրեմն գոյութուն չունի եւ Հայկական հարցը:

Բոլորովին այլ ճակատագիր ունեցավ Արեւելյան Հայաստանը բողբոջվելու Ռուսաստանի կազմում: Հայաստանը հայտարարվեց Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութուն եւ տերիտորիալ ինքնավարության իրական կարգավիճակով մտավ Խորհրդային Միության մեջ: Արեւելահայութունը եւ Արեւելյան Հայաստանում փրկութուն գտած հարյուր հազարավոր արեւմտահայեր ստացան տնտեսական, մշակութային եւ քաղաքական զարգացման մեծ հնարավորութուններ: Կարճ ժամանակամիջոցում Հայաստանը դարձավ զարգացած արդյունաբերության, գյուղատնտեսության

եւ մշակութի երկիր: Հայ ժողովուրդը փրկվեց Պանթուրքիզմի կողմից մշտապես սպառնացող ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից:

Բողբոջվելով որպես քաղաքական ուժ նոր պարզաբանումների կարիք չունի: Բողբոջվելով փոքր ժողովուրդների աքսորի ու տեղահանության քաղաքականությամբ, միլիոնավոր մարդկանց զնդակահարութուններով, քաղաքական ռեպրեսիաներով, Սիրիում եւ այլուր ձգվող հազարավոր համակենտրոնացման ճամբարներով, մարդու եւ ժողովուրդների քաղաքական իրավունքների լիակատար ոչնչացումով հայտնի է աշխարհին: Քաղաքական առումով Խորհրդային Միութունը մարդու եւ ժողովուրդների բանա էր: Այդ քաղաքականության ծանր հետեւանքները, բնականաբար, Խորհրդային Միության բոլոր ժողովուրդների հետ միասին կիսում էր նաեւ հայ ժողովուրդը:

Սակայն պատմության դառն դասերից օնվիճելի ճշմարտութուն էր դարձել նաեւ այն գիտակցութունը, որ հայ ժողովուրդը իր ճակատագիրը մեկընդմիջտ պետք է կապած պահի Ռուսաստանի հետ, անկախ այն բանից, թե ինչ գուշն ու ռեժիմ ունի այդ երկրի: Այդպիսին են հայոց մեծերի պատգամները:

Խորհրդային Միության կազմում Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութունը չէր կարող տեր կանգնել Հայկական հարցին: Հայաստանի Հանրապետութունը արտաքին հարաբերութունների պետական ֆունկցիա չունեց:

Խորհրդային Միության արտաքին քաղաքականության սկզբունքները, տարածքային հարցերը լուծում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի ղեկավարութունը: Թուրքիայի հետ բաժանելով Հայաստանը եւ 1921 թ. մարտի 16-ին կնքելով Մոսկվայի պայմանագիրը, Խորհրդային Միության ղեկավարութունն այնուհետեւ բարձր մակարդակով հայտարարութուններ էր անում պարբերաբար, որ ինքը Թուրքիայից հողային պահանջներ չունի: Իսկ 1920 թ. դեկտեմբերի 4-ին «Պրավդա» թերթում հրատարակված «Կեցցե՛ք Խորհրդային Հայաստանը» խորագրով հոդվածում Ստալինը հայտարարել էր, որ Հայկական հարցը լուծված է: Նա գրում էր «Թող իմանան բոլորը, ում հարկ է գիտենալ, որ այսպես կոչված Հայկական «պարբեր»-ը, որի վրա ապարդյուն գլուխ էին ջարդում իմպերիալիստական դիվանագիտության հին գայլերը, կարողացավ լուծել միայն Խորհրդային իշխանութունը»:

Արեւելյան Հայաստանի գրավումից, Ստալինի սուլյն հայտարարութունից եւ Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի կնքումից հետո պարզ է դառնում, որ Հայկական հարցը դադարում է գոյութուն ունենալ նաեւ Խորհրդային Միության համար:

Հայկական հարցի բարձրացումը՝ որպես հայ անկախ պետականության

վերականգնման հարց, եթե մի կողմից հարվածում էր Թուրքիային, ապա մյուս կողմից էլ Խորհրդային Միությանը, որի կազմում հայ ժողովուրդը չուներ անկախ պետականություն: Այդ պատճառով էլ Հայկական հարցը թաղվեց նաև Խորհրդային Միության կողմից: Ստալինյան տիրապետության տարիներին Հայկական հարցի մասին արգելվեց խոսել եւ գրել:

Անկախ այդ ընդհանուր իրավիճակից, Հայկական հարցը Խորհրդային իշխանության տարիներին երկու անգամ քննարկման նյութ է դարձել:

Առաջին անգամ Հայկական հարցը քննարկվել է 1921 թ. հուլիսին Հայաստանը, ճիշտ է, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Խորհրդայնացից, բայց Չանգեզուրում դեռ շարունակվում էին արյունահեղ մարտերը: Հայկական զինված ուժերը նժդեհի ղեկավարությանը պահում էին Չանգեզուրի անկախությունը:

Նման դրույթները եւ դաշնակցությանը, եւ Ռեյ-ին հարկադրեց գնալ բանակցություններ: Դաշնակցությունը փորձում էր Չանգեզուրը կռվան դարձնելով բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավարությանը համոզել գնալ փոխզիջումների եւ օգնել լուծելու Հայկական հարցը: Իսկ Խորհրդային ղեկավարությունը գնաց բանակցությունների, իրավիճակը բազմակողմանի պարզելու, հնարավորության դեպքում որոշ զիջումների գնով Չանգեզուրի գրավումը դյուրացնելու համար:

1921 թ. մայիսի 28-ին Ռեյ կենտկոմը ստանում է Դաշնակցություն կուսակցության գերագույն մարմնի կողմից ուղարկված նամակ: Նամակի հեղինակ վահան Փափազյանը հայտնում էր, որ Դաշնակցության գերագույն մարմնի որոշմամբ ստեղծվել է մի պատվիրակություն՝ Ռեյ կենտկոմի հետ բանակցություններ վարելու համար: Դաշնակցությունն առաջարկում էր քննարկել ինչպես երկու կուսակցությունների փոխհարաբերությունները կարգավորելու, այնպես էլ հայ ժողովուրդի ճակատագրի հետ առնչվող հարցերը:

1921 թ. հունիսի 10-ի պաշտոնական գրույթյամբ արտաքին գործերի նախարար Գ. Չիչերինը Կոմկուսի Քաղբյուրոյի առջև հարց է հարուցում Դաշնակցություն կուսակցության հետ բանակցություններ սկսելու մասին: Քաղբյուրոն հարցումով հավանություն է տալիս այդ առաջարկին:

Որոշվում է բանակցությունները վարել Ռիգայում: Բանակցություններ վարելու համար ստեղծվում է պատվիրակություն հետեւյալ կազմով. ա) Ա. Իոֆֆե, բ) Ս. Տեր-Գաբրիելյան, գ) Վ. Տեր-Վահանյան:

Դաշնակցության կողմից բանակցություններին մասնակցում էին՝ ա) Ա. Զամալյանը, բ) Վ. Նավասարդյանը եւ գ) Վ. Փափազյանը:

Մինչեւ բանակցությունների սկսվելը, հունիսի 22-ին Ա. Մյասնիկյանը Հայկոմկուսի կենտկոմի եւ Հայաստանի կառավարության անունից Տեր-

Գաբրիելյանին եւ Ռեյ կենտկոմին պաշտոնապես հայտարարում է, որ Դաշնակցություն կուսակցության ներկայացուցիչ՝ Վ. Փափազյանի ստորագրությամբ մայիսի 28-ի դիմումը Ռեյ կենտկոմին պետք է անպատասխան թողնվի...

ՌԱՅՍՆ-ին կից Հայաստանի ներկայացուցիչը, իմ կարծիքով, չպետք է մասնակցի բանակցություններին, իսկ եթե նա մեկնել է բանակցությունների, ապա պետք է հետ կանչվի:

Մյասնիկյանի հայտարարությունը ուղարկվում է կարծիքի Տեր-Վահանյանին, վերջինիս պատասխանը միանշանակ էր. Դաշնակցության հետ բանակցությունները պետք է վարել:

Հունիսի 25-ին Ռեյ Քաղբյուրոն, կրկին քննելով դաշնակցության հետ բանակցություններ վարելու հարցը, հունիսի 10-ի որոշումը թողնում է ուժի մեջ:

Բանակցությունները Ռիգայում սկսվում են հուլիսի 8-ին: Բանակցությունների առանցքը Հայկական հարցն էր: Բանակցությունների ընթացքում մշակվում են մի քանի փաստաթուղթ, որոնցից հիմնականը երկու կուսակցությունների համաձայնագրի նախագիծն էր, որում ասվում էր.

«1. Ռեյ-ն ճանաչում եւ հռչակում է Հայաստանի անկախությունը եւ պարտավորվում է ազգել ՌԱՅՍՆ կառավարության վրա, որ նա Հայաստանի հետ իր հարաբերություններում խստորեն պահպանի վերջինիս սուվերենության սկզբունքները:

2. Ռեյ-ն ընդունում է, որ Հայկական հարցը միայն այն ժամանակ կարելի կլինի համարել լուծված, երբ Հայաստանը տարածքային առումով միացած կլինի եւ երբ նրանում տեղավորված եւ ազգայնորեն համախորհված կլինի հայ ժողովուրդը:

3. Հայկական հարցը լուծելու նպատակով, Ռեյ-ն պարտավորվում է ազգել ՌԱՅՍՆ կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս իր տրամադրության տակ եղած միջոցներով Թուրքիային թեքի դեպի Հայկական հարցի լուծումը՝ Ռուսահայաստանին Թուրքահայաստանից հայ ժողովուրդի ազատ քաղաքական գոյության համար բավարար տարածք միացնելու միջոցով՝ դեպի ծովը ելքով:

4. Եթե Հայկական հարցը լուծելու համար անհրաժեշտ լինի ապախորհրդայնացնել Հայաստանը, ապա Ռեյ-ն կանգ չի առնի Հայաստանը ապախորհրդայնացնելու առաջ:

5. Հ. Դաշնակցությունը ընդունում է, որ Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ Հայկական հարցի լուծման դեպքում, Հայաստանի կողմնորոշումը բացարձակապես անկախ Ռուսաստանում տիրող վարչակարգից, պետք է լինի ռուսական»:

Բանակցությունների ժամանակ ընդունված համար 3 փաստաթղթում Ռեկ կենտկոմի պատվիրակութունը գտնում էր անհրաժեշտ.

1. Անկախ եւ ինքնուրույն Հայաստանի գոյությունը, որը բոլոր պետությունների հետ իր հարաբերություններում, նույն թվում եւ ՌՍՖՍՀ-ի, պետք է պահպանի իր լրիվ սուվերենությունը:

2. Այսպես կոչված Ռուսական Հայաստանի եւ այսպես կոչված Թուրքական Հայաստանի տերիտորիալ միավորումը՝ այսինքն՝ Հայաստանի տնտեսական եւ քաղաքական ազատ գոյության համար բավարար, առաջ հայերով բնակեցված, Թուրքական տարածքի միացումը առաջինին:

Ելնելով բանակցություններում մշակված խնդիրները կենսագործելու անհրաժեշտությունից՝ Ռեկ կենտկոմի պատվիրակութունը մշակում է նաեւ Ռեկ կենտկոմի՝ ՀԿԿ կենտկոմին ուղղված Հայտարարության նախագիծ, որում ասվում է.

«Ռեկ կենտկոմը, Հ. Հ. Դաշնակցության պարտավորությունների իրականացման համար հնարավորություններ ստեղծելու նպատակով, իր վրա միջնորդութուն է վերցնում ՀԿԿ կենտկոմին առաջարկել լիզայիլացիայի ենթարկելու Հ. Հ. Դաշնակցութունը եւ նրա հետ բանակցություններ սկսել համատեղ աշխատանքի հարցի շուրջը»:

Ռիզայի բանակցությունների ժամանակ մշակված եւ երկու կողմերի հավանությունն ստացած հինգ փաստաթղթերը նախատորագրվում են հուլիսի 14-ին եւ ուղարկվում Ռեկ կենտկոմի Քաղբյուրոյի հաստատմանը:

Բանակցությունների նյութերի հետ միասին Ա. Իոֆֆեն Ռեկ կենտկոմ է ուղարկում նաեւ քննարկված հարցերի իր հիմնավորումները: Շարադրելով վերը բերված առաջարկների հիմնավորումը, Ա. Իոֆֆեն գրում է «Ահա թե ինչու, մենք՝ բանակցություն վարողներս համաձայնեցինք նախատորագրել կցվող փաստաթղթերը, այսինքն՝ ցույց տալ, որ անձամբ մենք դրանք ստորագրելու կողմնակից ենք, եւ ահա թե ինչու, ես Ձեզ համառոտ եւ վճռականորեն խորհուրդ եմ տալիս համաձայնվել մեզ հետ եւ թույլ տալ ստորագրելու այդ փաստաթղթերը»:

Հուլիսի 16-ին ՀԿԿ կենտկոմի քարտուղար Լուկաշինը հեռագրում է Ռեկ կենտկոմին, Ջիչերինին եւ Տեր-Գաբրիելյանին.

«Չանգեզուրը բոլորովին լիկվիդացիայի է ենթարկվել: Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմը դաշնակցականների հետ բանակցությունների վարումը համարում է աննպատակ եւ անգամ վնասակար, մասնավոր, որ արտասահմանում Դաշնակցութուն կուսակցութունը բոլորովին վարկաբեկվել է, իսկ երկրի ներսում մենք նրանց վերջնականապես ոչնչացնում ենք»:

Ռեկ կենտկոմի Քաղբյուրոն հուլիսի 28-ին հարցումով որոշում է. «Ռիզայում ընկ. Իոֆֆեի եւ ուրիշների կողմից ստորագրված Համա-

ձայնագրի նախագիծը դաշնակցականների վերաբերյալ, վճռականորեն մերժելը:

Այն ուժերը, որոնք 1920 թ. աշնանը ստապալեցին հայոց անկախ պետականութունը, այժմ հասան Ռիզայի փաստաթղթերի մերժմանը:

Հուլիսի 28-ին Իոֆֆեն ստանում է Ջիչերինի հետեւյալ բովանդակությամբ ծածկագիրը.

1. Ռեկ կենտկոմը վճռականորեն մերժում է Ռիզայի համաձայնագրի նախագիծի 2-րդ պարագրաֆը:

2. Անթուլյատրելի է արժարժել Թուրքահայաստանի հարցը, քանի որ Մոսկվան ամուր կանգնած է մարտի 18-ի ռուս-թուրքական պայմանագրի պահպանության դիրքերում:

3. Մեծ դժբախտություն կլինի, եթե Համաձայնագրի նախագիծը, որը նախատորագրված է մեր պատվիրակության կողմից, մյա դաշնակցականների մոտ:

4. Անհրաժեշտ է այնպես անել, որ դաշնակցականների մոտ ոչ մի հեռք չմնա:

Իոֆֆեն զարմանք է հայտնում Ջիչերինի այդ տարրինակ դիրքավորման կապակցությամբ, այն համարում չհիմնավորված: Իոֆֆեն նպատակահարմար է համարում, որ Ռուսաստանը «Հայկական հարցը համարի իր հարցը» եւ փոխի այն քաղաքականությունը, որ սկսել է վարել դեռ Իրեստից:

Սակայն Իոֆֆեի կարծիքը վճռորոշ չէր: Հակահայկական ուժերը տարան իրենց հերթական հաղթանակը: Հենց այդ նույն ժամանակաշրջանում, հուլիսի 5-ին Ստալինը հատուկ մեկնել էր Անդրկովկաս, որտեղ Լեոնային Ղարաբաղը նվիրեց Ադրբեյջանին: Դրանով էլ ավարտվեց Հայաստանի տարածքների բզկտման եւ մասնատման պրոցեսը:

Այնուհետեւ տասնամյակներ շարունակ Խորհրդային Միությունում Հայկական հարցը մոռացության տրվեց: Դեռ ավելին, Խորհրդային Միության ղեկավարները պարբերաբար հանդես էին գալիս հայտարարություններով այն մասին, որ Մոսկվան Թուրքիայից հողային պահանջներ չուներ:

Խորհրդային Միության ղեկավարութունը Հայկական հարցը երկրորդ եւ այն էլ վերջին անգամ հիշեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին:

Թուրքիան Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, պաշտոնապես իրեն հայտարարելով չեզոք, իրականում գործակցում էր Գերմանիայի հետ եւ պաշտոնական պայմանավորվածութուն ուներ Ստալին-գրադի անկումից հետո գործ մտցնել Անդրկովկաս:

Ստալինը եւ Մոլոտովը 1945 թ. հուլիս-օգոստոսին Բեռլինի կոնֆերանսում պահանջեցին ուղղել ռուս-թուրքական սահմանները՝ Կարսը, Արդա-

հանրեալ Արդիւնը, որոնք մինչեւ Առաջին համաշխարհային պատերազմը եղել են Ռուսաստանի կազմում, վերադարձնել վերջինիս: Ընդ որում, Ստալինն այդ կոնֆերանսում առաջարկում է կարճը վերադարձնել Հայաստանին, իսկ Արդահանը՝ Վրաստանին: Ստալինը Հայկական հարցում հետեւողական էր: Պահանջելով Թուրքիայից հետ վերադարձնել հայկական տարածքները, նա այնուամենայնիվ մտադիր էր դրանց մի մասը նվիրաբերել Վրաստանին:

Սակայն Բեռլինի կոնֆերանսում Ստալինի ծրագրերը չիրականացան: ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան խառնեցին Ստալինի հաշիվները:

1953 թ. մայիսի 30-ին Խորհրդային կառավարութիւնը հայտարարեց, որ Խորհրդային Միութիւնը Թուրքիայից տերիտորիալ պահանջներ չունի: Այնուհետեւ մինչեւ Խորհրդային կայսրութեան փլուզումը, Խորհրդային կառավարութիւնը Հայկական հարցում հետեւողականորեն շարունակեց այդ քաղաքականութիւնը՝ պարբերաբար բարձր մակարդակով հայտարարելով, որ ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայից տարածքային պահանջներ չունի:

2. ՍՓՅՈՒՌԱՆԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՄԻՆ

Եթե Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը հարկադրված էր հրաժարվել Հայկական հարցից, ապա հայոց հայրենիքի պահանջատիրութիւնը իրենց վրա վերցրին ցեղասպանութիւնից փրկված եւ աշխարհի բազմաթիվ երկրներում ապաստան գտած արեւմտահայութեան բեկորները, որոնք նոր պայմաններում ձեւավորվում էին որպէս սփյուռքահայութիւն:

Խորհրդային Հայաստանի հարկադրական լուծութեան, Հայկական հարցից հրաժարվելու պայմաններում ազգային-ազատագրական պայքարի դրոշմը, Հայկական հարցի լուծման համար պայքարի ղեկավարութիւնը մնում է Հայկական Սփյուռքին:

Սփյուռքում գործող հայ ազգային կուսակցութիւնները, կազմակերպութիւնները, Հայ Դատի հանձնախմբերը, եկեղեցին լայն գործունեութիւն ծավալեցին Հայկական հարցի քարոզչութեան ուղղութեամբ՝ ձգտելով այն դարձնել միջազգային հարաբերութիւնների օրակարգի հարց: Փաստաթղթեր հղվեցին ՄԱԿ-ին, Եվրոպայումեան տնտեսական կազմակերպութեանը, Եվրոպայի տնտեսական կազմակերպութեանը, մեծ տերութիւնների ղեկավարներին՝ Հայկական հարցի լուծման պահանջով:

Չնայած ձեռք բերված որոշ հաջողութիւններին, այնուամենայնիվ, արժատական չընդարձ Հայկական հարցի եւ հայոց ցեղասպանութեան

ճանաչման համար մղվող պայքարում չկատարվեց: Չհաջողվեց Հայկական հարցը եւ հայոց ցեղասպանութիւնը հանել մոռացութիւնից ու դարձնել միջազգային հարաբերութիւնների օրակարգի հարց:

Սփյուռքահայութեան ազգային մեծ զարթոնքը, Հայկական հարցի եւ հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման համար մղված պայքարում արժատական չընդարձը, այդ պայքարի նոր մարտավարութեան մշակումը տեղի է ունենում 1915 թ. Մեծ եղեռնի 50-ամյակից հետո: Մեծ եղեռնի 50-ամյակը եկավ ամփոփելու Սփյուռքահայութեան անցած ուղու արդյունքները եւ դնելու պայքարի նոր ուղիների, նոր մարտավարութեան սկիզբը:

Հայկական հարցի համար մղվող պայքարը ընթանում էր երկու ուղղութեամբ: Առաջինը, որոշ փոփոխութիւններով, ավանդական ուղին էր: Հայկական եւ ոչ հայկական մամուլում հրապարակվում էին բազմաթիվ հրապարակախոսական հոդվածներ, գրվում էին գրքեր ու գրքույկներ՝ նվիրված Հայկական հարցին եւ ցեղասպանութեանը, կանգնեցվում էին եղեռնին նվիրված հուշարձաններ: Դիմումներ էին հղվում ՄԱԿ-ին, Եվրոպայումեան տնտեսական կազմակերպութիւններին, բազմաթիվ երկրների նախագահներին, Խորհրդարաններին եւ կառավարութիւններին՝ Հայկական հարցը եւ հայոց ցեղասպանութիւնը ճանաչելու ու պաշտպանելու առաջարկով: Հայկական լորբին տարբեր երկրներում, հատկապէս ԱՄՆ-ում եւ Ֆրանսիայում, լայն գործունեութիւն է ծափարկում Հայկական հարցը եւ հայոց ցեղասպանութիւնը պաշտոնապէս ճանաչել տալու ուղղութեամբ: Ի տարբերութիւն նախորդ շրջանի, սփյուռքահայ քաղաքական միտքը ավելի մեծ ուշադրութիւն է դարձնում միջազգային կազմակերպութիւնների վրա ազդելու գործնական ուղիների, ծրագրերի մշակմանն ու գործադրմանը: Այս բնագավառում զգալի գործ է կատարում 1972 թ. ստեղծված Ամերիկայի հայկական համագումարը:

Սփյուռքահայ քաղաքական միտքը պայքարի առաջին պլան է մղում հայոց ցեղասպանութեան դատապարտման հարցը՝ արդարացիորեն գտնելով, որ եղեռնի ընդունումն ու դատապարտումը հանգեցնելու է Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտութեանը:

Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարի երկրորդ ուղղութիւնը անհրաժեշտութիւնն էր: Նախորդ փուլում Հայկական հարցի համար մղված պայքարը հաջողութեամբ չէր ավարտվել: Նման պայմաններում սփյուռքահայ երիտասարդութեան մեջ ծնունդ է առնում այն տեսակետը, որ Հայկական հարցը լուծելու համար դիվանագիտական, քաղաքական միջոցներն անբավարար են: Որպէս Հայկական հարցի լուծման համար

մղվող պայքարի գործնական ձևը՝ առաջ է քաշվում աշխարհի տարեկ երկրներում թուրքախի զիվանազխական աշխատողների ահաբեկչությունը։ Նոր պայմաններում ահաբեկչությունը դառնում է ազգային-ազատագրական պայքարի այն ձևը, որը պետք է Հայկական հարցը հաներ փակուղուց եւ նորից դարձներ միջազգային հարաբերությունների օրակարգի հարց։ Ահաբեկչությունը, որպես ազգային-ազատագրական պայքարի ձև, հայ ժողովրդի համար նորություն չէր, այն կենսագործվել է ինչպես 19-րդ դարի վերջերին, այնպես էլ 20-րդ դարի սկզբներին։

Ահաբեկչական շարժումը սկիզբ է առնում 1873 թվականից։ 1873 թ. հունվարի 27-ին ԱՄՆ-ի Մանտա-Բարբարա քաղաքում 73-ամյա Դուրգեն Յանիկյանը, որի ընտանիքի բոլոր անդամները զոհ էին գնացել 1915 թ. Մեծ եղեռնին, գնդակահարում է թուրքական հյուպատոսին եւ նրա օգնականին։ Մահափորձից առաջ Գ. Յանիկյանը 3 հարյուր ճանաչված հայերի նամակ է գրում՝ առաջարկելով հետեւել իր օրինակին։ Այդ ահաբեկչական ակտի համար Գ. Յանիկյանը դատապարտվեց ցմահ բանտարկության։ Եվ իրոք Յանիկյանը բազմաթիվ հետևորդներ ունեցավ։ 1875 թ. ապրիլի 4-ի նամակում Յանիկյանը գրում է. «Ուրախ եմ, որ ինձ հաջողվեց Արարատի գագաթից ձյունի բեկոր զլորել դեպի փեշերը, որը արդեն մեծանում է։ Ուրախ եմ, որ կարողացա արթնացնել քնածներին ու միացնել մեր ցեղը - իրենց ցանկության մեջ - տեսնել գագաթը պատժված։ Ուրախ եմ, որ ինձ հաջողվեց թաղվելու պատրաստված մեր ազգի իրավունքները հանել գերեզմանից ու մաքրելով փոշուց դնել մարդկության առաջ, որ հարցը լուծվի»։

Յանիկյանի օրինակին հետեւեցին մեծաքանակ երիտասարդներ, որոնք գնալով մեծքին պայքարի դուրս եկան Հայկական հարցի լուծման համար։ Հայ ժողովրդուղը մտավ ազգային-ազատագրական պայքարի զինված փուլը։

Ստեղծվեց Հայաստանի Ազատագրության Հայ Գաղտնի Բանակը (ԱՄԱԱ-ն), որը կարեւոր ներդրում ունեցավ Հայկական հարցը միևուր գային հարաբերությունների օրակարգ մտցնելու հարցում։ Այդ կազմակերպության ծրագրի առանցքը կազմում էր «Արեւմտյան Հայաստանի եւ բռնագրավյալ մյուս տարածքների» ազատագրումը։ «Մյուս տարածքներ» հասկացության տակ ՀԱՀԳԲ-ը նկատի ուներ Լեռնային Ղարաբաղի, Նախիջևանի եւ Ախալքալաքի ազատագրումը։ «Այս է Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի միակ նպատակը, զոր իրագործելու համար ընտրած է զինյալ պայքարի ուղին» ասվում է այդ կազմակերպության ծրագրում։

«Կենսական անհրաժեշտություն է,- գտնում է ՀԱՀԳԲ-ը,- որ նոր-

գալի հայ ազատագրական պայքարը ՀԱՄԱՀԱՅՐԱՊԵՆ խորք եկարագրելու բովանդակության ունենա... Սակայն հարձական բռնագրավյալ հողերու ազատագրումը ինքնանպատակ երեւույթ չէ եւ պետք չէ, որ ուղղվի փնջալ։ Ազատագրումին սեմիթազես պետք է որ հետեւի ազատագրված հողերու եւ Սովետական Հայաստանի միացումը, միասուրումը։ Թե որը որին կը միանա ավելի էչգրեա կրնա ըսել պատմական ավյալ պաշը կամ իրավեանկը. ինչպես նաեւ կրնա որոշել Սփյուռքի եւ Սովետական Հայաստանի մեջ ժողովուրդը միասնադար։ Բաց անհրաժեշտ է գրեականքը թե հայ ազատագրական պայքարը, որ համահայտական խորք ունի, չի կրնար իրեն իրեն նպատակ ընտրել մեկ երկրորդ Հայաստանի մը ստեղծումը։

ՀԱՀԳԲ-ը հայ ժողովրդի թշնամիների շարքում էր գտնում նաեւ այն փառաթյուններին, որոնք ստանդակում էին թուրքախին։ Իրանով է բացարժեւում, որ այդ կազմակերպության գործազուխյունների մի մասը ուղղված էր թուրքամեա պետութայունների դեմ։

Այսպիսով, ՀԱՀԳԲ-ը Հարձական հարցի լուծման համար մղվող պայքարի մեջ նոր որակ է մտցնում։ Իրանով հարցի զիվանազխական-քաղաքական լուծման հարադարութայունը որդեգրում է զինված պայքարի ձևերից մեկը՝ ահաբեկչությունը։ Հարցը նորազուն լրիվոր ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնական մասը գտնում է ահաբեկչությունը։

ՀԱՀԳԲ-ը իր գործունեութայունն սկսում է 1875 թ. հունվարին։ Ահաբեկչութայունն սկսեցին շարունակելու է մինչեւ 1900-ական թվականների կեսերը։

ՀԱՀԳԲ-ը ահաբեկչական գործազուխյուններ է կազմակերպում Բեյրութում, Ալեքսանդրիայում, Աթենքում, Թուրքիայում, փնջում Երասիլքուրում եւ Կոստանդնուպոլսում։ Միլանում, Համբուրգում, Փարիզում, Մադրիդում, Կոնստանդնուպոլսում եւ ԱՄՆ-ում։ Ընդ որում, Թուրքիայում եւ Արեւմտեան ՀԱՀԳԲ-ի ահաբեկչութայունները մեծ թիվ են կազմում։

Թուրքիայի զգալի կորուստներ ունեցան, զորն ավելց նաեւ ՀԱՀԳԲ-ը 1883 թ. կեսերին ՀԱՀԳԲ-ը գառակեղում է Անդադաքանները ստեղծում են ՀԱՀԳԲ - Կազմակերպության շարժումը կազմակերպութայունը։

1875 թ. հոկտեմբերից սկսում է գոտա։ Հարձական քաղաքապետութայուն Արդարութայուն մարտիները կազմակերպութայունը որը նույնպես լայնածախ ահաբեկչական գործազուխյուններ է ծագում, բաց ուղղված միայն Թուրք գիվանազխանների եւ Թուրքական կառավարական հաստատութայունների դեմ։

1875 թ. հոկտեմբերի 23-ին վիեննայում այդ խմբի անդամների կողմից սպանվում է Ալեքսանդրիայում Թուրքախի գեապանը։ Գործազուխյունից ան-

միջապես հետո հրապարակվում է կազմակերպության առաջին հաղորդագրությունը, որում հասկապես ընդգծված էր հետևյալ միտքը: «Մենք հայ ժողովրդի զավակներն ենք: Գործում ենք հանուն արդարության: Թուրքիայի քաղաքական ներկայացուցիչների դեմ մեր արարքը աշխարհ բոլոր մեծ ու փոքր պետություններին պիտի հիշեցնի, թե հայոց մտացված ցեղասպանությունը անպատիժ է մնում»:

Արդարության մարտիկների կազմակերպությունը պահանջում էր Հայոց ցեղասպանության ճանաչում եւ Հայկական հարցի լուծում:

Կազմակերպությունը գտնում էր, որ Հայկական հարցի լուծման համար խաղաղ միջոցներով մղված պայքարը իրեն սպառել է, որ ստեղծված իրավիճակում «Մեր արդար դատի հետապնդման միակ միջոցը զինյալ պայքարն է»:

ՀՅԱՄ-ի կազմակերպությունը գործեց մինչեւ 1983 թվականը, որի ընթացքում կազմակերպեց մեծ թվով ահաբեկչական գործողություններ՝ Վիեննայում, Փարիզում, Վատիկանում, Մադրիդում, Ամստերդամում, Եվեյցարիայում, ԱՄՆ-ում, Ավստրիայիայում, Կանադայում, Պորտուգալիայում, Բուլղարիայում, Կոպենհագենում, Լիսաբոնում եւ Հարավսլավիայում: Նշված մի քանի երկրներում կազմակերպվում են մեկից ավելի ահաբեկչական գործողություններ:

1983 թ. կեսերից Հայկական ցեղասպանության Արդարության մարտիկներ կազմակերպությունը վերանվանվեց Հայ հեղափոխական բանակ, որը գործեց մինչեւ 1985 թ. կեսերը: Հայ հեղափոխական բանակը իր գոյության ընթացքում կազմակերպում է մի քանի ահաբեկչական ակտ, որոնց մեջ աչքի է ընկնում հասկապես Լիսաբոնի անձնասպանական գործողությունը: 1983 թ. հուլիսի 27-ին հինգ երիտասարդներ պայթուցիկ նյութերով բռնկված ավտոմեքենան քշում են Լիսաբոնի թուրքական դեսպանատան դարպասից ներս, պայթեցնում դեսպանատան շենքը եւ իրենք էլ զոհվում են շենքի փլատակների տակ:

Այդ կազմակերպության կոչերից մեկում՝ ուղղված «Բոլոր կառավարություններին, համաշխարհային հասարակայնությունը եւ մամուլին» ասվում է. «Մենք այժմ որոշել ենք պայթեցնել Հայկական հարցի շուրջ ստեղծված լուծության շենքը, թող մենք մնանք փլատակների տակ: Անձնասպանություն չէ այս, ոչ էլ խելագարություն, այլ մեր զոհողությունը ազատության Բազինին»:

Որոշ տեղեկությունների համաձայն, ՀՅԱՄ-ը եւ ՀՀԲ-ը ստեղծվել են Հ.Հ.Դաշնակցության կողմից կուսակցության 20-րդ համագումարի (1972թ.) որոշումների հիման վրա: Սակայն այդ իրողությունն ապացուցող փաստաթղթեր պատմաբանների տրամադրության տակ չկան:

Բացի վերոհիշյալ կազմակերպություններից Սփյուռքում ազյալ ժամանակաշրջանում գործել են մի շարք ընդհատակյա հայկական ահաբեկչական կազմակերպություններ եւս, որոնք պայքարում էին Հայկական հարցը վերակենդանացնելու համար: Դրանց թվին են պատկանում Հայկական գեմեկրատական շարժումը, Հայկական գործի պաշտպանության կոմիտեն, Հայաստանի ազատագրության կազմակերպությունը, Հայկական եղևնի վրիժառուության կոմիտե, Հայաստանի գազանի բանակը, Հայկական ազատագրական բանակ կազմակերպությունը, Հայկական հանրապետության բանակը, Հայ ազգային շարժումը, Ժողովրդային շարժումը, ՀԱՀԳԲ-ի համակիր մարքախա խումբը եւ Հայ պարտիզանները:

Հիշատակված կազմակերպությունները եղել են գազանի, այդ պատճառով էլ նրանց գործունեությունը բնութագրող արժանահավաստ փաստաթղթեր գրեթե չկան: Անգամ կազմակերպությունների անվանումները հիշատակելիս հայտնի չեն: գրանք քաղված են օտարերկրյա թերթերից:

Եվ ընդհանրապես, նորագույն շրջանի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունը դեռ ուսումնասիրված չէ: Այդ պատմությունն ունի բազմաթիվ չլուծված պրոբլեմներ եւ վիճելի հարցեր, որոնց լուսարանումը բաժին է ընկնելու ազագա պատմաբանին:

Սակայն, անկախ բազմաբնույթ վիճակարույց հիմնահարցերից, մի բան անկասկած է. ահաբեկչական կազմակերպությունները հասան իրենց նպատակին:

Հայ ժողովրդի պատմության նորագույն շրջանում, երբ թվում էր, թե Հայկական հարցը մոռացվել է, երբ շատերը արգեն խոսում էին Սփյուռքի վերացման մասին, հայ ժողովուրդը վերակենդանացնում էր Հայկական հարցի համար մղվող զինված պայքարը: Հայ ժողովուրդը մեկ անգամ եւս ցույց տվեց, որ ազգային գաղափարախոսությունը ազգի արյան մեջ է, քանի գոյություն ունի ազգը՝ գոյություն կունենա նաեւ ազգային գաղափարախոսությունը: Սփյուռքահայ երիտասարդները, որոնցից շատերը չէին տիրապետում կամ շատ վատ էին տիրապետում մաքրների լեզվին, ղեկավարվելով արյան կանչով, նախնիների կանչով, մահն աչքի տակ առած, պայքարի գուրս եկան Արեւմտյան Հայաստանը ազատագրելու համար:

Անկախ այն հանգամանքից, թե ինչպիսի տարածայնություններ են գոյություն ունեցել այդ կազմակերպությունների միջև, որ կուսակցությանն են հարել, ինչ գաղափարախոսություն են գաղափարել, բոլոր այն երիտասարդները, որոնք գնեքը ձեռքին պայքարել են կորցրած Հայրենիքի ազատագրման համար, որպես ազգային հերոսներ, իրենց արժանվույն տեղն են գրավել հայոց նորագույն պատմության մեջ:

Միյուռքահայ երիտասարդության անձնագրի ահաբեկչական պայքարի շնորհիվ Հայկական հարցը դուրս եկավ մոռացության չրջանից և նորից միջազգային ճանաչում գտավ:

Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության ճանաչման ուղղությունը ձեռք բերվեցին զգալի հաջողություններ, որոնք շատ ավելի մեծ կարող էին լինել, եթե Սփյուռքը միասնական լիներ և Խորհրդային Հայաստանն էլ հանդես գար որպես պահանջատեր:

Ռազմական նոր մարտավարության շնորհիվ Հայկական հարցը սկսեց լայնորեն քննարկվել մամուլում, տարբեր պետությունների պառլամենտներում և կառավարություններում: Դեռ ավելին, Հայկական հարցով և հայոց ցեղասպանությամբ սկսեցին զբաղվել նաև միջազգային կազմակերպությունները:

Մոռացության տրված Հայկական հարցը նորից է հրապարակ գալիս, նորից է դառնում միջազգային ատյանների և մեծ տերությունների քննարկումների հարց: Ընդ որում, Թուրքական իշխանությունները մեծ աշխատանք են ծավալում Թուլլ չտալու համար, որպեսզի Հայկական հարցը և հայոց ցեղասպանությունը ճանաչում գտնեն միջազգային ատյանների և մեծ տերությունների կողմից:

1973թ. սեպտեմբերի 18-ին ժնեռում տեղի են ունենում ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ կիրառվող խտրականության կանխման և պաշտպանության ենթահանձնաժողովի 28-րդ նստաշրջանը, որի ընդունած որոշման մեջ արձանագրված է հետևյալը. «Անցնելով արդի փուլին, կարելի է հիշել բավականին առատ վկայությունների գոյությունը, որոնք ապացուցում են հայերի կոտորածը, որը նկատվում է 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը»:

Թուրքիան հանդես եկավ որոշման այդ կետի դեմ: Հետևյալ տարիներին այդ հարցը մի քանի անգամ քննարկվեց: Ի վերջո, 1985թ. ընդունված որոշմամբ 1915-1916թթ. հայերի ջարդը Օսմանյան Թուրքիայում որակվեց որպես ցեղասպանության օրինակ:

1975 թվականից ԱՄՆ-ի կոնգրեսը բազմիցս քննարկել է հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևեր, սակայն ԱՄՆ-ի վարչակարգի ճնշման տակ այդ բանաձևերը մերժվել են Սենատի կողմից: Չնայած դրան, ԱՄՆ-ի կալիֆոռնիա շտաբում 1990 թվականին ապրիլի 24-ը հռչակվել է «Հայկական եղեռնի զոհերի հիշատակի օր»:

1983թ. օգոստոսին Կանադայում հրավիրված Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը ճանաչեց 1915թ. հայոց ցեղասպանությունը և դիմեց ՄԱԿ-ին կոչ անելով ընդունել այդ փաստը:

1984թ. ապրիլի 16-ին Փարիզում տեղի ունեցավ Ժողովուրդների մըլ-

տական դատական ատյանի հայոց ցեղասպանությունը նվիրված հատուկ նստաշրջան, որը ընդունեց հետևյալ որոշումը.

«Այսպես գտնում է, որ.

1. Հայ ազգաբնակչությանը կազմել է և կազմում է մի ժողովուրդ, որի հիմնարար իրավունքները՝ թե՛ անհատական, թե՛ հավաքական, պետք է հարգվեն և պետք է հարգվեն միջազգային իրավունքին համապատասխան:

2. Հայ ազգաբնակչության խմբերի բնաջնջումը բռնաժամարտի և դաժաժամալի ջարդերի ճանապարհով հանդիսանում է ցեղասպանության հանցագործություն ոչ ենթակա Յեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու մասին 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի Կոնվենցիայի կարգադիր սահմանումների շրջանակներին: Սույն հանցագործությունը դատապարտելու առումով վերը հիշատակված Կոնվենցիան նկատի ունի այդ պահին գործող օրենքը և հաշվի է առնում նախկինում ուժի մեջ եղող կանոնները, որոնք գոյություն ունեին ամբաստանվող հանցագործ սկսվելու կատարման ժամանակ:

3. Երիտթուրքերի կառավարությունը մեղավոր է այս ցեղասպանության համար, նկատի ունենալով 1915-ից 1917 թթ. ընթացքում կատարվածը:

4. Հայերի ցեղասպանությունը նաև Երիտթուրքական հանցագործություն է, որի համար պետք է պատասխանատվություն կրի Թուրքական պետությունը, առանց պատրվակելու այն հանգամանքը, թե նախկին ու ներկա պետությունների միջև հաջորդականություն չկա՝ պատասխանատվությունից խուսափելու համար:

5. Այդ պատասխանատվությունը առաջին հերթին պահանջում է պաշտոնապես ճանաչել ցեղասպանության իրողությունը և հայ ժողովրդի կրած համապատասխան կորուստները:

6. Միտմամբ Ազգերի կազմակերպությունը և նրա յուրաքանչյուր անդամը իրավունք ունի պահանջելու այս ճանաչումը և դրանում աջակցելու հայ ժողովրդին»:

1985 թվականին Արգենտինայի ազգային կոնգրեսը և Ուրուգվայի պառլամենտը Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող որոշումներ ընդունեցին:

Լոբանի կոնֆերանսից հետո Հայկական հարցի համար մղվող պայքարում ամենախոշոր հաջողություններ ձեռք է բերվում 1987 թվականին: Եվրոպական պառլամենտը 1987թ. հունիսի 18-ին բանաձև է ընդունում Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին, որի սեփասք ընթացողին ենք ներկայացնում ամբողջությամբ.

«10. Հայկական հարց
A.2-33/87

Կ Հայկական հարցը

Ծվրոպական պառլամենտը՝

- Նկատի ունենալով սոցիալիստների խմբի անունից պր. Սարիի և մյուսների կողմից ներկայացրած առաջարկությունը Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին (փաստաթուղթ 2-737/84թ.):

- Պր. Կոլոկոտրոնիսի ներկայացրած առաջարկությունը Հայկական հարցի և ապրիլի 24-ը Հայկական ցեղասպանության հիշատակի օր հայտարարելու մասին (փաստ. B 2-360/85թ.):

- Ծվրոպական պառլամենտի քաղաքական հանձնաժողովի զեկուցագիրը (փաստ. A 2-33/87թ.):

Ա. Հաշվի առնելով՝

- Պր. Ժակեի և Նրա համախոհների ներկայացրած առաջարկությունը Հայ ժողովրդի կացության մասին (փաստ. 1-782/81թ.):

- Սոցիալիստների խմբի անունից տիկ. Դյուկորիի և պր. Գլինի ներկայացրած առաջարկությունը Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին (փաստ. 1-735/83թ.):

- Տիկ. Դյուկորիի գրավոր հարցումը Հայկական հարցի մասին:

- Ծվրոպական խորհրդի մշակութային գործերի միմխտրների խորհրդակցության 1986թ. նոյեմբերի 13-ին ընդունած որոշումը, որը վերաբերում է եվրոպական ճարտարապետական ժառանգության պահպանությանը՝ ներառյալ ԾՏՀ [Ծվրոպական Տնտեսական Համագործակցության երկրներ] տարածքից դուրս գտնվող հուշարձանները:

Բ. Համոզված լինելով, որ Թուրքիայում բնակվող Հայ ժողովրդի պատմության ճանաչումն իսկ ենթադրում է նրա ինքնության ճանաչումը որպես էթնիկական, մշակութային, լեզվական և կրոնական փոքրամասնություն:

Գ. Նկատի ունենալով, որ հայերը այդ իրադարձությունները [1915թ. կոտորածները] որակում են որպես կաշակերպված ցեղասպանություն՝ համաձայն ՄԱԿ-ի 1948թ. կոնվենցիայի:

Դ. Նկատի ունենալով, որ Թուրքական պետությունը մերժում է ցեղասպանության մեղադրանքը որպես անհիմն:

Ե. Հաստատելով, որ Թուրքական կառավարությունը, մերժելով մինչև օրս ճանաչել 1915 թվականի ցեղասպանությունը, շարունակում է այդպիսով գրկել Հայ ժողովրդին իր սեփական պատմության իրավունքից:

Զ. Նկատի ունենալով, որ պատմականորեն ապացուցված հայկական ցեղասպանությունը մինչև այժմ ոչ ենթարկվել է քաղաքական դատապարտման և ոչ էլ ստացել է համապատասխան հատուցում:

Է. Նկատի ունենալով, որ Թուրքիայի կողմից հայկական ցեղասպանության ճանաչումը այսուհետև կդիտվի որպես հայերի նկատմամբ բարո-

յական իրավունքի վերականգնման խորապես մարդկային ակտ, որը միայն պատիվ կարող է բերել Թուրքական կառավարությանը:

Ը. Խորապես ափսոսանք հայտնելով և դատապարտելով 1973-ից 1988 թվականների ընթացքում հայկական խմբավորումների անիմաստ անարկիությունը, ինչպես նաև բազմաթիվ մահափորձերը, որոնց հետևանքով զոհվեցին կամ վիրավորվեցին բազմաթիվ անմեղ մարդիկ, ինչը դատապարտվեց Հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնության կողմից:

Թ. Նկատի ունենալով, որ բոլոր իրարահաջորդ Թուրքական կառավարությունների անհաշտ դիրքորոշումը Հայկական հարցի նկատմամբ ոչ մի կերպ չի նպաստել լարվածության թուլացմանը:

1. Այն կարծիքն է հայտնում, որ Հայկական հարցը, ինչպես նաև Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների հարցը պետք է քննարկվեն Թուրքիայի և Ծվրոպական տնտեսական համագործակցության միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների շրջանակներում: Ընդգծում է, որ դեմոկրատիան կարող է արմատապես հաստատվել մի երկրում այն պայմանով միայն, եթե այդ երկիրը ճանաչի և հարստացնի իր պատմությունը իր էթնիկական և մշակութային այլազանությամբ:

2. Գտնում է, որ ողբերգական իրադարձությունները, որ տեղի ունեցան 1915-1917 թվականներին Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի նկատմամբ, հանդիսանում են ցեղասպանություն, համաձայն Վեդապանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիայի, ընդունված ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ին:

Նշում է միաժամանակ, որ ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող համարվել Օսմանյան կայսրության Հայ բնակչության ողբերգության համար և ամենայն հաստատակամությամբ ընդգծում է, որ պատմական այդ իրադարձությունների ճանաչումը որպես ցեղասպանության սոխի չի կարող հանդիսանալ քաղաքական, իրավական կամ նյութական որևէ պահանջի այսօրվա Թուրքիայի նկատմամբ:

3. Պահանջում է [Ծվրոպական] Խորհրդից ճնշում գործադրել ներկա- թի Թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս ճանաչի 1915-1917 թվականների հայերի հանդեպ կազմակերպված ցեղասպանությունը և այդպիսով նպաստի քաղաքական երկխոսության հաստատմանը Թուրքիայի և հայերի լիազոր պատվիրակների միջև:

4. Ելնում է նրանից, որ Հայ ժողովրդի դեմ անցյալում երիտթուրքական կառավարության կողմից գործադրած ցեղասպանության մերժումը ներկայիս Թուրքական կառավարության կողմից, Հունաստանի հետ գորություն ունեցող վրձելի հարցերում միջազգային իրավական նորմերի

կիրառումից հրաժարումը կիրառուում, թուրքական օկուպացիոն գործերի պահպանումը, ինչպես նաև քրդական իրադարձությունների ժխտումը, այդ երկրում [Թուրքիայում] իսկական պառլամենտար դեմոկրատիայի բացակայությունը, անհատական, հասարակական ու հատկապես կրոնական ազատությունների ոտնահարումը՝ այս ամենը հանդիսանում են անհաղթահարելի արգելքներ Եվրոպական Տնտեսական Համագործակցության կազմի մեջ Թուրքիայի հնարավոր ընդունման հարցի քննարկման համար:

5. Նկատի ունենալով տեղի ունեցած [հայ ժողովրդի] ողբերգությունը, միանում է ազգային ինքնատիպությունը զարգացնելու նրա ցանկությունը, երաշխավորելու իր իրավունքները որպես փոքրամասնություն և անարգել օգտվելու մարդու և քաղաքացիների իրավունքներից, ինչպես որ դրանք սահմանված են Մարդու իրավունքների Եվրոպական կոնվենցիայի դրույթներում ու նրա համապատասխան արձանագրություններում:

6. Վճռականորեն պահանջում է, որ Թուրքիայում ապրող հայ փոքրամասնության ազգային ինքնության, նրա լեզվի, կրոնի, մշակույթի և կրթության համակարգի նկատմամբ ցուցաբերվի արդար վերաբերմունք, նաև հաստատականորեն հանդես է գալիս [պատմական] հուշարձանների պահպանության գործի բարելավման, այդ թվում նաև՝ թուրքահայերի կրոնական-ճարտարապետական ժառանգության պահպանման ու կոնսերվացման օգտին և ցանկություն է հայտնում, որպեսզի Եվրոպական տնտեսական համագործակցությունն ուսումնասիրի այդ նպատակին օժանդակող հնարավոր միջոցներ ձեռնարկելու հարցը:

7. Այս կապակցությամբ կոչ է անում Թուրքիային անշեղորեն պահպանել իր երկրում ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքները, ինչպես որ այդ պարտադրում են նրան 1923թ. Լոզանի պայմանագրի 37-45-րդ հոդվածները, ստորագրված Եվրոպական տնտեսական համագործակցության անդամ պետությունների մեծամասնության կողմից:

8. Համարում է, որ հուշարձանների պահպանությունը, ինչպես նաև թուրքահայերի կրոնական ճարտարապետական ժառանգության պահպանումն ու կոնսերվացումը պետք է դիտել որպես Թուրքիայի տարածքում դարերի ընթացքում զարգացում ապրած բոլոր քաղաքականությունների՝ մասնավորապես կայսրության մասն կազմած թրիստոնյա փոքրամասնությունների մշակութային ժառանգության պահպանմանը ուղղված լայն քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս:

9. Կոչ է անում այսպիսով Եվրոպական տնտեսական համագործակցությանը տարածել Թուրքիայի հետ համագործակցության համաձայնությունը նաև մշակութային ասպարեզի վրա՝ այդ երկրում թրիստոնեական կամ այլ՝ ինչպես օրինակ՝ դասական անտիկ շրջանի, խեթական, օսմանյան

և այլն քաղաքակրթությունների ժառանգությունը պահպանելու նպատակով:

10. Իր մտահոգությունն է հայտնում այն դժգոհությունների առթիվ, որոնց առնչվում է Իրանի հայ համայնքը մայրենի լեզվի գործածության և կրոնական կանոնների համապատասխան կրթության գործը կազմակերպելու հարցերում:

11. Հանդես է գալիս ընդդեմ Խորհրդային Միությունում հայ ազգաբնակչության անհատական ազատությունների խախտումների:

12. Վճռականորեն դատապարտում է այն բոլոր բռնի գործողություններն ու անարեհկչության ձեւերը, որոնք ի գործ են դրվում առանձին կազմակերպությունների կողմից և հատկանշական չեն հայ ժողովրդի համար, և հաշտության կոչ է անում հայերին ու թուրքերին:

13. Կոչ է անում Եվրոպական տնտեսական համագործակցության անդամ երկրներին՝ հուշակերտ ՉՕ-րդ դարում գործադրված ցեղասպանությունների և մարդկության դեմ ոճրագործությունների հիշատակի օր», մասնավորապես զոհ զնացած հայերի ու հրեաների:

Վավերացնում է իր պարտավորությունը՝ իրապես նպաստելու այն նախաձեռնություններին, որոնց նպատակն է հայ և թուրք ժողովուրդների միջև բանակցությունների իրականացումը:

14. Հանձնարարում է իր նախագահին՝ սույն բանաձևը փոխանցելու (Եվրոպական պառլամենտի քաղաքական) հանձնաժողովին, Եվրոպական խորհրդին, Եվրոպական տնտեսական համագործակցության անդամ-երկրների արտաքին գործերի մինիստրների Խորհրդակցությանը, «ԵՏՀ-Թուրքիա» ընկերակցության խորհրդին, ինչպես նաև թուրքական, իրանական և խորհրդային կառավարություններին և ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին»:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Հայկական հարցի հետապնդման բնագավառում ձեռք բերվեցին ակնառու հաջողություններ: Անհերքելի իրողություն է այն փաստը, որ Հայկական հարցը շնորհիվ նոր ռազմաքաղաքական մարտավարության հանվեց մոռացության չրջանից և դարձավ միջազգային հարաբերությունների, հասարակական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական կազմակերպությունների և պետությունների գործունեության օրակարգի հարց:

Եվրոպալայնմենտի որոշումից հետո, Սփյուռքահայությունը աշխատանքներ էր տանում Հայկական հարցը ՄԱԿ-ում բարձրացնելու համար:

Սակայն 1990-1991 թվականներին Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ Հայաստանի Հանրապետության հուշակույր, արմատապես փոխեցին իրավիճակը:

Հայոց նորաստեղծ պետականության գոյության պայմաններում Հայ-

կական հարցի իրավասեր էր դառնում Հայաստանի անկախ հանրապետությունը:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԶԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

1988 թ. փետրվարից հայ ժողովուրդը մտնում է իր պատմության նոր փուլը: Պորհրդային Միության արագորեն քայքայվում էր: Ազգային եւ սոցիալական այն հիմնահարցերը, որոնք բուլղերիկյան դիկտատուրայի պայմաններում ռազմական հզոր մեքենայի օգնությամբ պահվում էին ճգմված վիճակում, ամբողջ երկրով մեկ սկսեցին առաջ քաշվել: Այդ պրոբլեմները պահանջում էին արմատական լուծումներ: Մոսկվան ի վիճակի չէր կարգավորելու այդ պրոցեսները: ԽՍՀՄ-ը նմանվում էր հրաբուխի:

Հայաստանում սկսվեց ազգային-ազատագրական հզոր շարժում: Հայոց համաժողովրդական շարժման նպատակը Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումն էր Մայր Հայրենիքի հետ եւ անկախ պետականության վերականգնումը: Հայոց համաժողովրդական շարժումը պատմության մեջ մտավ Ղարաբաղյան շարժում անունով:

Հայոց ազգային-ազատագրական շարժումը որպես առանցքային հիմնախնդիրներ առաջ քաշեց նաեւ Հայկական հարցի, Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման եւ 1921թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը չեղյալ համարելու պահանջը:

70 տարվա հարկադրական ընդմիջումից հետո, հայ ժողովուրդը նորից հանդես է գալիս Հայկական հարցի լուծման պահանջով:

Դեպքերը զարգանում էին սրընթաց արագությամբ:

1988 թ. նոյեմբերի 22-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց օրենք «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին»: ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը առաջարկություններ կայացրեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ Օսմանյան կայսրությունում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանությունը ճանաչելու եւ դատապարտելու մասին: Ապրիլի 24-ը հայտարարվեց հայերի ցեղասպանության գոհերի հիշատակի օր:

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ստեղծեց հանձնաժողով բոլոր հակահայկական պայմանագրերը եւ մասնավորապես 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական եւ նրա կրկնօրինակը հանդիսացող, Հայաստանին պարտադրված հոկտեմբերի 13-ի պայմանագրերը ապօրինի հայտարարելու մասին

որոշման նախագիծ պատրաստելու համար: Այդ հանձնաժողովի կողմից կազմվեց «ՌԿ(Ե)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի 1921 թվականի հուլիսի 5-ի որոշումը անօրինական ճանաչելու մասին» որոշման նախագիծ, որը ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց 1990 թվականի փետրվարի 13-ին: ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը անօրինական ճանաչեց ՌԿԿ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի այն որոշումը, որով Լեռնային Ղարաբաղը նվիրաբերվել էր Ադրբեյջանին: Տողերիս հեղինակը եղել է այդ հանձնաժողովի անդամ:

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը եւ Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին հռչակեցին Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումը:

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը լուծում էր իր սոցիալ-ժառանգած ազգային խնդիրները: Հայկական հարցը, ինչպես տեսնում ենք, գտնվում էր ազատագրական շարժման ուշադրության կենտրոնում:

1980 թ. օգոստոսին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ընտրությունների Ժամանակ հաղթանակ տարավ Հայոց համազգային շարժում կազմակերպությունը: Օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը ընդունեց «Նշակազիր Հայաստանի անկախության մասին», որով հռչակվեց «անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը»:

Պորհրդային Հայաստանն անցավ պատմության դիրկը:

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանի Հանրապետությունում անցկացվեց հանրաքվե հետեւյալ հարցադրմամբ. «Համաձայն եք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լինի անկախ ժողովրդավարական պետություն, ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս»: Քվեարկությանը մասնակցեց ընտրողների 96,0 տոկոսը: Անկախության օգտին քվեարկեց ընտրողների 94,39 տոկոսը:

1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ընդունեց հետեւյալ որոշումը.

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ»

Հավատարիմ մնալով «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրին, հենվելով մարդու իրավունքների եւ ազգերի ինքնորոշման միջազգային նորմերի վրա, նպատակ ունենալով ստեղծել ժողովրդավարական, գալիս նորմերի վրա, նպատակ ունենալով ստեղծել ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգ, հիմք ունենալով 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու մասին անցկացված հանրաքվեի արդյունքները, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը հռչակում է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱՅԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ»:

Դա պատմական ակտ էր: Հայ ժողովուրդը մեծ հաղթանակ տարավ: Վերականգնվեց 70 տարի առաջ կորցրած անկախ պետականությունը:

Իշխանության ղեկը անցավ Հայոց համազգային շարժում կազմակերպությանը, որը վերանվանված Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն էր:

Սակայն, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման եւ Հայոց համազգային շարժում կազմակերպության ոչ տակտիկական եւ ոչ էլ ստրատեգիական խնդիրները Հայկական հարցում չէին համընկնում:

Դեռ 1988 թ. օգոստոսի 19-ին Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն տարածում է մի թուղթիկ «Հայոց համազգային շարժում» խորագրով, որում ասվում էր. «Շարժման շրջանակների լայնացումը, նրանում նորանոր խնդիրների ընդգրկումը, ինչպես եւ բազմաթիվ մարդկանց՝ գործուն մասնակցություն ունենալու պատրաստակամությունը մեզ բերել է այն համոզման, որ անհրաժեշտ է շարժմանը տալ կազմակերպական ավելի հստակ ձև: Այդ նպատակով Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն ձեռնարկում է Հայոց համազգային շարժում կազմակերպության ստեղծմանը, զուգահեռաբար, մինչև Հայաստանի եւ Արցախի վերամիավորումը պահպանելով նախկին՝ Ղարաբաղյան շարժում անունը»:

Այս փաստաթղթում առաջին անգամ ձևակերպվում են նոր ստեղծվելիք կազմակերպության «գաղափարական սկզբունքները» եւ «մոտակ նպատակները»:

«Հայոց համազգային շարժման գաղափարական սկզբունքները» վերնագրի տակ մի շարք հարցերի հետ միասին առաջ են քաշվում նաև հետևյալ թեզերը.

«4. Հայ ժողովուրդն իր ազգային ծրագրերն ընդունելիս պետք է ապավինի իր ուժերին, հույս չդնի ուրիշի հովանավորության վրա: Ամեն մի հակառակ պնդում ժխտվում է պատմական փորձով եւ ծառայում է մեր ժողովրդին հոգեկան ստրկության մեջ պահելու գործին: Ստրկամտության արտահայտություն է մաե այն մտայնությունը, ըստ որի՝ ազգն ունի մշտական քարեկամ եւ մշտական բշմամի»:

5. Մեմբ մերժում ենք անբարոյական եւ մեր ազգի համար անպտուղ այն քաղաքականությունը, որը մի կողմից, իրրեւ «գիվանագիտություն» ենթադրում է հավատարմության անտեղի հավաստիացումներ եւ համաժողովրդական էրծմամբ այլ ժողովրդի նկատմամբ, մյուս կողմից՝ պահանջում է բշմամություն քարոզել մյուս ժողովուրդների կամ կրոնների դեմ»:

7. Ներկայումս ժողովուրդների փոխհարաբերություններում ազգային պետական շահերը շատ ավելի մեծ դեր են խաղում, քան կրոնական ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Սրբազան պատերազմների ժամանակաշրջանը վաղուց անցել է: Կորցրել են իրենց քաղաքական ուժը

նաե այն գաղափարախոսությունները, որոնց նպատակն է մեկ պետության մեջ վերամիավորել միեւնույն ծագում ունեցող ժողովուրդներին (պանթուրիզմ, արաբական միասնություն, պանսլավոնիզմ եւ այլն), քանի որ այժմ միջպետական հարաբերություններում նկատելի է ոչ թե էթնիկական կամ կրոնական ընդհանրությունների, այլ տնտեսական, գաղափարախոսական եւ ռազմական շահերի գիտակցումը»:

Այս փաստաթղթով հայ ժողովրդի՝ Ռուսաստանի օգնությամբ թուրքական եղեռնից փրկվելու, Ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու իրանական քաղաքականությունը հայտարարվեց «անբարոյական» եւ «համաժողովրդական քծնանք», իսկ պանթուրիզմը՝ «քաղաքական ուժը կորցրած գաղափարախոսություն»:

Ստեղծվեց այն միանգամայն սխալ հակապատմական տեսությունը, որի հիման վրա ծավալվեց հակառուսական հիստորիան եւ թուրքիայի հետ հարաբերությունները բարելավելու անհեռանկար քարոզչությունը:

Սակայն Ղարաբաղյան շարժման այս փուլում Ղարաբաղյան կոմիտեն ոչ միայն չհամարձակվեց հրապարակախոսել հրաժարվել Հայկական հարցից, այլ ընդհակառակը, հիշյալ փաստաթղթի «Հայոց համազգային շարժման մոտակ նպատակները» բաժնում ամրագրեց հետևյալը.

1. «Հասնել այն բանին, որ Հայկական ԽՍՀ եւ ԽՍՀՄ Գերագույն Սովետներն ընդունեն 1918 թվականի հայերի ցեղասպանության փաստը եւ դիմեն ՄԱԿ-ին՝ այդ փաստը ճանաչելու պահանջով»:

2. «Մշտապես առաջ քաշել պատմականորեն Հայաստանի մաս կազմող, ինչպես նաև միջազգային փաստաթղթերով հայկական նախապես տարածված տարածների վերամիավորման պահանջը, գիտակցելով, որ այդ պահանջի իրականացումը ենարավոր է միայն այնպիսի ազգային քաղաքականության կիրառմամբ շնորհիվ, որը հիմնված է մեր շարժման գաղափարական սկզբունքների վրա»:

Հայկական ցեղասպանության ճանաչման պահանջը ժողովրդի ճնշման տակ, ինչպես արդեն նշեցինք, նույն թվականի նոյեմբերի 22-ին ընդունեց ղեռ կոմունիստական Գերագույն խորհուրդը: Իշխանության գլուխ գալուց հետո ՀՀԿ-ն չկատարեց իր իսկ առաջ քաշած պահանջը՝ հայկական ցեղասպանությունը ճանաչելու պահանջով ՄԱԿ-ին դիմելու մասին: Նման քայլ ոչ թե պատահականություն է, այլ ծրագրավորված քաղաքականություն:

Հայկական հարցի վերաբերյալ Ղարաբաղյան կոմիտեն իր խաղաքարտերը բացեց շուրջ մեկ տարի հետո, 1989 թվականի կեսերին:

1989 թ. հունիսի 24-ին, Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նիստում հանդես է գալիս մի ծրագրային հայտարարությամբ, որում որոշակիորեն ընգծվում են նրա սպառա ազգային-պետական քաղաքականության հիմնական ուղղությունները:

Այդ Հայտարարութիւնում, որը կարդաց Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, ասվում է. «Ճնայած պատմական դառը փորձին, չնայած հայ ժողովրդի կրած քաղաքիվ հիասփայտութիւններին, մեր որոշ մտավորական գործիչների կողմից շարունակվում է տեղագրի կերպով քաղաքականացնել սեանկ եւ վտանգավոր այն մտայնութիւնը, որ Հայաստանը՝ շրջապատված լինելով այլակրոն-քշմամի ազգերով, իր գոյութիւնը կարող է պահպանել միայն որեւէ հզոր պետութեան հովանավորութեան շնորհիվ: Այս մտայնութիւնը մեր ժողովրդին մատնում է քարոյական ստրկութեան եւ գրկում նրան քաղաքական պարտնոր դառնալու հնարավորութիւնից, որը քաղաքականութեան մեջ հարողութեան հասնելու միակ երաշխիքն է:

Հայաստանի՝ որպէս պանթուրիզմի ծրագրերի իրականացումը խափանող եւ դրանով Ռուսաստանի շահերին ծառայող գործոնի ըմբռնումը Հայկական հարցը կրկին մերժաշում է միջազգային քաղաքական հարաբերութիւնների քարոյ ոլորտը, որը հղի է մեր ժողովրդի նկատագրի համար քայտորոշ հետեւանկներով: Թեեւ պանթուրիզմը, որպէս գաղափարախոսութիւն ապրելով իր ծաղկումը առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, մերկայումս կորցրել է քաղաքական գործոնի իր բովանդակութիւնը, բանի որ թուրքախոս ժողովուրդները բռնել են ազգային գարգացման ուղին, սակայն նրա դեմ ուղղված խաչակրաց արշավանկի կոչերը ընդունակ են այն մտրից վերածելու քաղաքական գործոնի եւ Հայաստանը դարձնելու պանթուրիզմի ու պանիսլամիզմի քիրախ:

Հարաբայան շարժման Հայաստանի կոմիտեն, ավելի քան մեկ տարի գլխավորելով համաժողովրդական շարժումը, սկզբից եւեթ մերժել է օտար հովանավորի վրա հույս դնելու եւ պանթուրիզմը որպէս մշտական սպառնալիք դիտելու վնասակար մտայնութիւնը եւ հետեւողականորեն կենսագործել քաղաքական այն սկզբունկը, որ հայ ժողովուրդն իր ազգային իղձերին հասնելու համար պետք է ապավինի միայն ու միայն սեփական ուժերին: Քաղաքական այդ ուղին տվել է իր ակնհայտ դրական արդյունկները, եւ արցախյան խնդիրը մերժման, բռնադատման փուլից դուրս բերել լուծման փուլ:

Իր արդարացի սահմանադրական պայքարի շնորհիվ Հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել բազմաթիվ դաշնակիցներ՝ ի դեմս միջազգային հասարակական կարծիքի, Մոսկովայի, Լենինգրադի, մերձբալթյան հանրապետութիւնների եւ այլ դեմոկրատական ուժերի: Դա նախ եւ առաջ Հայ ժողովրդի համազգային շարժման շոշափելի նպաստի գնահատումն է խորհրդային Միութեան դեմոկրատացման պրոցեսում, եւ երկրորդ՝ արցախյան խնդրի արդարացի լուծման միակ գրավականը, որը մենք պարտավոր ենք փայտփայել աչքի լույսի պես:

Գիտակցելով այս իրողութիւնը, արցախյան խնդիրը փակուղու ա-

ւալ կանգնեցնելու ձգտող ուժերը Հայ ժողովրդի դեմ նյութել են մի սւավոր դավ, որին այսօր կամա թե ակամա մասնակցում են որոշ Հայ մտավորական գործիչներ: Պանթուրիզմի վտանգի եւ Թուրքիայի կողմից մկանված հայկական տարածքների խնդրի արծարծումն այս պահին հետապնդում է միայն ու միայն մեկ նպատակ, հայ ժողովրդին մերկայացնելով որպէս ռեւանչիստներ, վարկարկել արցախյան արդարացի պահանջատիրութիւնը եւ դրանով գրկել նրան վերոհիշյալ դաշնակիցների համակրանկից:

Այդ իսկ նկատառումով, Հարաբայան շարժման Հայաստանի կոմիտեն խստագույնս դատապարտում է Հայկական Հարցը միջազգային հարաբերութիւնների էտանագին խաղաքարտ դարձնելու հերթական փորձը եւ համոզումնք է հայտնում, որ մեր ազգային իղձերի իրականացման միակ ուղին երկրի դեմոկրատացման գործընթացի անշրջելիութեան ապահովումն է եւ Հայ ժողովրդի միաբանութիւնը՝ հիմնված Հայոց համազգային շարժման գաղափարական սկզբունկների վրա:

Այս ծրագրային փաստաթղթից հետեւում էր.

1. Հայ ժողովրդի պատմութեան վերջին 300 տարվա ազգային քաղաքականութիւնը եղել է սխալ, անհրաժեշտ է հրաժարվել հայերի ռուսական կողմնորոշումից:
2. Պանթուրիզմը, որպէս վտանգ Հայ ժողովրդի համար դադարել է գոյութիւն ունենալուց, ճկորցրել է քաղաքական գործոնի իր բովանդակութիւնը, փոխվել են թուրքախոս ժողովուրդները, դեմոկրատացել, բռնել ազգային գարգացման ուղին:
3. Այդ պատճառով էլ պետք է մերժել օտար հովանավորի վրա հույս դնելու եւ պանթուրիզմը որպէս մշտական սպառնալիք դիտելու վնասակար մտայնութիւնը:
4. Հայկական Հարցը եւ պանթուրիզմը արծարծելով, հայերը կվերահինդանացնեն պանթուրիզմը եւ պանիսլամիզմը: Հայկական Հարցը բարձրացնելով հայերը կներկայանան որպէս ռեւանչիստներ:
5. Այդ նույն ժամանակ ՀՀԾԿ-ն առաջ էր քաշել սկզբունկային համարվող հետեւյալ կարգախոսը՝ «Ստրկամտութեան արտահայտութիւն է նաեւ այն մտայնութիւնը, ըստ որի՝ ազգն ունի մշտական բարեկամ եւ մշտական թշնամի»: Այս կարգախոսով տեսական հիմք էր ստեղծվում անցյալը մոռանալու եւ Թուրքիայի հետ հարաբերութիւնները լավացնելու համար:

Այսպիսով, Հայոց համազգային շարժում կազմակերպութիւնը գրտնում էր, որ՝

պանթուրիզմը պատկանում է անցյալին, պետք է հրաժարվել ռուսական կողմնորոշումից, Հայկական Հարցից, մոռանալ անցյալի թշնամութիւնը,

մոռանալ եղեւնը եւ կարգավորել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ: Հայկական հարցի ճանաչումը եւ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների բարելավումը չէին համատեղվում, այդ պատճառով էլ ՀՀԿ-ն հրաժարվեց Հայկական հարցից:

Գալով իշխանության գլուխ, բնականաբար, ՀՀԿ-ն չպետք է թույլ տար, որ պեսզի Հայկական հարցը տեղ գտնի Հայաստանի Հանրապետության պետական քաղաքականության մեջ, պառլամենտի ընդունած կարեւորագույն փաստաթղթերում: Այդ խնդիրը ՀՀԿ-ն կատարեց հետեւողականորեն: Ոչ 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ընդունված Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագրում եւ ոչ էլ 1991 թ. սեպտեմբերի 24-ին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի հայ ժողովրդին ուղղված դիմումում Հայկական հարցը տեղ չի գտել: Նույն հետեւողականությամբ ՀՀԿ-ն պայքարում է, որ պեսզի Հայկական հարցը տեղ չգտնի նաեւ Հայաստանի Հանրապետության նոր ստեղծվող սահմանադրության մեջ: Վերացվեց հակահայկական պայմանագրերը անօրինական համարելու համար ստեղծված վերոհիշյալ հանձնաժողովը:

Բայց Հայկական հարցը պետական քաղաքականության օրակարգից հանելու իրավունքը պատկանում է ոչ թե մի կուսակցության, թեկուզ եւ իշխանության գլուխ գտնվող, այլ ամբողջ հայ ժողովրդին:

Հենց այդ հանգամանքն էլ նկատի ունենալով՝ ՀՀ Նախագահը իր կուսակցության երկրորդ համագումարում 1990 թ. նոյեմբերի 25-ին հայտարարում է, որ Հայոց համազգային շարժում կազմակերպությունը չի հրաժարվում հայ ժողովրդի պատմական իրավունքներից եւ ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պահանջից, որ Հայկական հարցը պետական քաղաքականության օրակարգի մեջ կմտնի չմիայն այն ժամանակ, երբ հայոց պետությունը ի վիճակի կլինի սեփական ուժերով լուծելու այդ խնդիրը:

Այս հայտարարությունը տակտիկական նշանակություն ունի: ՀՀԿ ազգային պետական քաղաքականությունը ստրատեգիական առումով ոչնչացնում է Հայկական հարցի լուծման բոլոր լծակները:

Տեսնենք, թե դա ինչպես է կատարվում.
 1. Նման քաղաքականությամբ ՀՀԿ-ն նպատակ է հետապնդում ժամանակ չահել Հայկական հարցը վարկաբեկելու եւ ժողովրդի պատմական հիշողությունից հանելու համար:

2. Անվիճելի ճշմարտություն է՝ ապացուցված պատմության փորձով, որ եթե Գաղափարը հանվում է օրակարգից, չի պրոպագանդվում, չունի կրող ու պաշտպան, նա մեռնում է: Հայկական հարցը հանվելով օրակարգից դատապարտվում է ոչնչացման:

3. Թուրքիան ունի Հայկական հարցի պետական կոնցեպցիա, որի պրոպագանդայով զբաղվում են մեծ թվով գիտական կենտրոններ: Թուրքիան միլիոններ է ծախսում Հայկական հարցի թուրքական կոնցեպցիան սերտի աշխարհում տարածելու համար: Արեւմտյան երկրների գրքերի լուկան հեղեղված է Հայկական հարցի թուրքական կոնցեպցիան պրոպագանդող աշխատություններով:

4. Իսկ Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը մինչեւ այժմ չի ստեղծել Հայկական հարցի գիտահետազոտական կենտրոն՝ այդ կարևոր հիմնահարցը ուսումնասիրելու եւ պետական կոնցեպցիա մշակելու համար:

Ցայտօր չի ստեղծված Հայաստանի Հանրապետության Հայկական հարցի պետական կոնցեպցիան, չի մշակված Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարի գիտականորեն հիմնավորված տակտիկան եւ ստրատեգիան:

5. Արդարի պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը դադարեցնում է Հայկական հարցի համար մղվող պայքարը, հանում պետական քաղաքականության շրջանակներից եւ հայտարարում, որ Հայ դատը օրակարգի մեջ կմտնի միայն այն ժամանակ, երբ հայոց պետությունը ի վիճակի կլինի անփական ուժերով՝ լուծելու այդ խնդիրը:

6. Հայկական հարցը համաշխարհային քաղաքականության քաղաքացուցիչ մասն է, որը սերտորեն առնչված է Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի ու Պանթուրքիզմի դարավոր պայքարը հիմնախնդիրների հետ: Այդ պատճառով էլ Հայկական հարցը կարող է լուծվել միայն որպես այդ երկու պետական ուժերի կովի արդյունք:

Անփական ուժերով Հայաստանը երբեք ի վիճակի չի լինի լուծելու Հայկական հարցը, քանզի պատմական Հայրենիքը ազատագրելու համար անհրաժեշտ է ծնկի բերել Թուրքիային, մի բան, որը գործնականում անհնարին է:

7. Ահա թե ինչու, Լ. Տեր-Պետրոսյանի վերոհիշյալ հայտարարությունը սեփական ուժերով Հայկական հարցի լուծման մասին անհիմն է եւ չի կարող լրջորեն քննարկվել: ՀՀ Նախագահը այդ կարծիքը հրապարակ նետելով պարզապես ցանկանում է ժամանակ չահել Հայկական հարցը նենգափոխելու եւ մոռացության տալու համար:

8. Ամրապնդելով դիրքերը, Լ. Տեր-Պետրոսյանը 1993 թ. հունիսին ՀՀԿ 5-րդ համագումարում Հայկական հարցի իր ընդդիմախոսներին անում է հետևյալ հայտարարությունը. « ՀՀԿ-ի եւ ներկա իշխանությունների համար Հայ դատը այսօր հայոց պետականության կայացումն է. Հայաստանի բարգավաճումն ու հզորացումը, Լեռնային Ղարաբաղի հայապահպանումը: Յու-

րաբանչուր սերունդ ազգի առջև ունի իր պարտքը: Եթե մեր սերնդին հաջողվի իրականացնել նշված ծրագիրը, նա իր պարտքը լիովին հատուցած կլինի:

ՀՀԾ-ն եւ Հայաստանի ներկա իշխանութունները իրենց առջև մշտապես դրել են միայն իրական եւ լուծելի խնդիրներ, եւ այսուհետեւ էլ մտադիր չեն շեղվելու այդ գործնական պայքից: Պատրանքներն ու սնամեջ քաղաքական բաղձանքները միմիայն թունավորել են ազգի հոգին եւ հոխորտանքների ու սնապարծության թմրադեղով վարակել նրան թերաբեքության բարդույթով: ... Հայոց պետականության կայացման, Լեռնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորման եւ ընդհանրապես ազգային գաղափարախոսության դրսևորման ընդերքում այսօր ընթանում է անհաշտ պայքար քաղաքական մտքի երկու ուղղությունների՝ պատմական իրավունքի վրա հիմնված ավանտյուրիզմի եւ ռեալ իրականության վրա հիմնված ռացիոնալիզմի միջև»: Այսուհետեւ նա համոզմունք է հայտնում. « որ պատմականության փոխարեն իրականությունը կդառնա մեր ազգային գաղափարախոսության հիմքը»:

ՀՀ նախագահի սույն տեսակետը մենք ընդգծում ենք, ընթերցողի ուշադրությունը նրա վրա կենտրոնացնելու նպատակով, որովհետեւ ընդամենը մի քանի ամիս հետո, 1994 թ. սկզբներին, Լ. Տեր-Պետրոսյանը հայտարարելու է, որ Ազգային գաղափարախոսությունը կեղծ քաղաքական կատեգորիա է:

ՀՀ նախագահի ելույթում հարցադրումը նենգափոխված է: Ազգային գաղափարախոսները ներկա փուլում պահանջում են՝ պետականորեն չհրաժարվել պատմական Հայրենիքից, ստեղծել Հայկական հարցի ուսումնասիրման կենտրոն, մշակել այդ հիմնահարցի ազգային-պետական կոնցեպցիա, հնարավոր միջոցներով աջակցել Սփյուռքում Հայկական հարցի համար մղվող պայքարին, Հայկական հարցի գաղափարը անմար պահել ժողովրդի գիտակցության մեջ, ազգային քաղաքական կյանքում մշտապես պրոպագանդել այն, այլ ոչ թե պատերազմ հայտարարել Թուրքիային՝ կորցրած Հայրենիքը հենց այսօր ազատագրելու համար: Յուրաքանչյուր սերունդ, բացի մարտավարական խնդիրներից ունի նաեւ իր ռազմավարական պատմական պարտքը: ՀՀԾԿ-ն իր քաղաքականությամբ հայ ժողովրդին զրկում է ռազմավարական գլխավոր խնդրից՝ կորցրած պատմական Հայրենիքը ազատագրելու գաղափարից: Ելակետ ունենալով այդ նպատակը, ՀՀԾԿ-ն, ինչպես ասվում է նախագահի վերոհիշյալ ելույթում, պայքարում է ոչ թե Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրման, այլ «հայապահպանման» համար:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը իր վրա առաքելություն է վերցրել հայ ժողովրդին փրկել Հայկական հարցից, որը իր իսկ բառերով՝ պատրանք է, սնամեջ քաղաքական բաղձանք, սնապարծության թմրադեղ, հոխորտանք, ավանտյուրիզմ, որը թունավորել է ազգի հոգին:

Ուրեմն, ըստ ՀՀ նախագահի, հայ քաղաքական միտքը դարեր շարունակ պայքարելով Հայկական հարցի լուծման համար դրանով իսկ թունավորել է հայ ժողովրդի հոգին:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը ճիշտ է մի հարցում. հայոց պատմության ներկա փուլում անհաշտ պայքար է ընթանում հայ քաղաքական մտքի երկու ուղղությունների միջև. որոնցից առաջինը ազգայինն է, երկրորդը՝ ապագայինը: Ռազմավարական առումով այդ պայքարի ելքից է կախված հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրը, նրա լինել-չլինելու հարցը:

9. Հայաստանի նորանկախ Հանրապետությունը մեծ քաղաքականության փլիհանոս է մտել անառագաստ՝ չունենալով ոչ ազգային գաղափարախոսություն, ոչ Հայկական հարցի պետական կոնցեպցիա եւ ոչ էլ դրանցից ընդ ազգային ծրագիր:

Ինձ ավելի, Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական մամուլը, ռադիոն, հեռուստատեսությունը եւ ընդհանրապես ՀՀԾԿ ամբողջ բարոզական մեմենան անմիջապես արշավանք է սկսել Հայկական հարցը վարկաբեկելու, այն բոլոր շարիճների պատճառ հռչակելու եւ ժողովրդի գիտակցությունից հանելու համար: Հայկական հարցի դեմ մեծամասնությամբ գոյություն ունի միայն Թուրքիայում եւ գոյություն է ունեցել Խորհրդային Հայաստանում նախապատերազմյան տարիներին:

Ինչո՞ւ է ՀՀ ղեկավարությունը նման քաղաքականություն վարում: Հարցն այն է, որ հզոր Խորհրդային Միությունը Թուրքիայի հետ միջպետական կանոնավոր հարաբերություններ պահպանելու համար Թուրքերի պահանջով պարբերաբար հայտարարում էր, որ ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայից հողային պահանջներ չունի:

Կասկած չկա, որ Հայաստանի Հանրապետությունը Թուրքիայի հետ միջպետական կանոնավոր հարաբերություններ հաստատելու համար նույնպես պետք է հայտարարի, որ այդ երկրից հողային պահանջներ չունի, այսինքն՝ պետք է հրաժարվի Հայկական հարցից: ՀՀ ղեկավարությունը հայ ժողովրդին հոգեբանորեն պատրաստում է այդ քայլի համար: Ի դեպ, Լ. Տեր-Պետրոսյանը իր՝ որպես ՀՀ նախագահի, կարծիքը հայոց պատմական Հայրենիքից հրաժարվելու մասին արդեն հայտնել է թուրքական «Ջումհուրիեթ» թերթի թղթակցին, որը հրապարակվել է նույն թերթի 1992 թ. մարտի 20-26-ի շաբաթական համարում: Թերթի թղթակցի այն հարցին, թե «Հայաստանի 1990 թ. օգոստոսի հռչակագրում տեղ է գտել

«Արեւմտյան Հայաստան» արտահայտութիւնը: Ձեզ չի՞ թվում, որ դրանով պահանջատիրութիւնն ինքնին օրակարգ է մտնում», ՀՀ նախագահը պատասխանել է . «Հռչակագիրն ընդունվել է նախքան ԽՍՀՄ-ի կազմալուծումը, եւ Հայաստանը այն ժամանակ դեռ չէր անդամակցել ոչ ԵԱՀԽ-ին, ոչ էլ ԽՍՀՄ-ին: Ներկայումս մենք ճշգրտում ենք անկախութեան շրջանակները: Սակայն ԵԱՀԽ-ի սկզբունքներով, որոնք մենք հարգում ենք, այդ արտահայտութիւնն ինքնին օրակարգից դուրս է հանվում: Պարզորոշ ասեմ, որ մենք հավատարիմ ենք սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքներին ու մեկ այլ պետության որեւէ տարածքի վրա աչք չունենք: Հայաստանը հարեւաններից հողային պահանջ չունի, եւ դա վերաբերում է թե՛ Թուրքիային եւ թե՛ Վրաստանին ու Ադրբեյջանին»:

Պատասխանը միանշանակ է: Առանց հայ ժողովրդի կարծիքը հարցնելու Լ. Տեր-Պետրոսյանը հրաժարվում է հայոց պատմական Հայրենիքի սուրբ տարածքներից՝ հօգուտ Թուրքիայի, Ադրբեյջանի եւ Վրաստանի: Հայաստանի անկախ հանրապետութեան ներկա ղեկավարութիւնը Հայկական հարցում հետեւողականորեն շարունակում է Խորհրդային կայսրութեան քաղաքականութիւնը:

Սակայն հայ ժողովուրդը նման քաղաքականութիւնն ընդունել չի կարող:

Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը հերոսաբար պայքարել է Հայկական հարցի լուծման համար: Հայ ժողովրդի պատմութեան առանցքը, հայ հասարակական-քաղաքական մտքի, հայ ազգային գաղափարախոսութեան առանցքը Հայկական հարցն է:

Հայոց պատմութիւնը, հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, հայոց ազգային գաղափարախոսութիւնը մերժում են Հայկական հարցից հրաժարվելու գաղափարը:

Հայկական հարցի պատմութեան հատկապես վերջին երեք հարյուր տարվա ընթացքում հայ հասարակական-քաղաքական միտքը իր ավարտին հասցրեց հայ ազգային գաղափարախոսութեան ձեւավորումը՝ նրան տալով կուռ ու ամրորակամ տեւ:

Հայոց համազգային շարժում կազմակերպութիւնը իր նպատակները իրականացնելու համար պետք է հերձեր հայ ազատագրական մտքի կողմից մշակված Հայաստանի ազատագրութեան ծրագիրը, հայոց ազգային գաղափարախոսութիւնը, պետք է մերժեր հայ ժողովրդի պատմութեան գոնե վերջին երեք հարյուր տարվա պատմութիւնը:

Եվ մերժեց:

Հանրապետութեան Նախագահը նախ եւ առաջ որոշեց իր հաշիվները մաքրել պատմագիտութեան հետ, որի տրամաբանական զարգացման հունում ոչ մի կերպ չէր տեղավորվում ՀՀԾԿ ազգային ծրագիրը: Եթէ

պատմութիւնը չի ընդունում ՀՀԾԿ ազգային ծրագիրը, ապա ավելի վատ պատմագիտութեան համար: Ուրեմն, պատմագիտութիւնը գոյութեան իրավունք չունի:

Հանրապետութեան Նախագահը հայտարարում է.

«Մի մոռացեք, որ ես պատմաբան եմ: Եվ այսօր, գործնական քաղաքականութեան մեջ Յ տարի ներգրավված լինելուց հետո, պատրաստ եմ վստահ հայտարարել. պատմութիւնը կեղծ գիտութիւն է: Ոչ մի պատմաբան ես չի հասկանա, մինչեւ ինքը չմասնակցի պատմութեան արարմանը»: Եվ այսպես, Լ. Տեր-Պետրոսյանը մի հարվածով «ռչնչացրեց» պատմագիտութիւնը:

Պատմագիտութեան հետ հաշիվները մաքրելուց հետո Պատմաբան-Նախագահը ձեռնամուխ է լինում ազգային գաղափարախոսութեան ոչնչացմանը: Նա հայտարարում է.

«Կեղծ քաղաքական կատեգորիա է նաեւ «ազգային գաղափարախոսութիւն» հասկացութիւնը, որովհետեւ ժողովրդավարութեան պայմաններում ամենարեւոյն ազգին համախմբել մեկ միասնական գաղափարախոսութեան շուրջ»: Զրավարվելով այս անհեթեթութեամբ, նա շարունակում է իր միտքը՝ անելով հետեւյալ դարակազմիկ հայտնագործութիւնը, որ ժողովրդավարութեան պայմաններում ազգային գաղափարախոսութիւնը փաշիզմ է:

Հայ ժողովրդին զրկելով ազգային գաղափարախոսութիւնն ունենալու իրավունքից՝ Պատմաբան-Նախագահը մերժում է նաեւ ազգային համաձայնութեան գաղափարը, հայտարարելով.

«Հարցերի խորքը թափանցելու պարագայում ակնհայտ է դառնում, որ իրականում ազգային համաձայնութիւնը հասկացութիւնն ընդամենը կեղծ քաղաքական կատեգորիա է, որովհետեւ ազգի գոյութիւնն ինքնին ազգային համաձայնութեան իրողութիւնն է»:

Գիտնականը, որպես կանոն, որեւէ քաղաքական, ազգային հասկացութիւն համարելով կեղծ կատեգորիա երբեք անհրաժեշտ չի համարի տալ նրա գիտական սահմանումը, քանզի կեղծ կատեգորիային գիտական սահմանում տալը արդեն հակադիտական է:

Սակայն Լ. Տեր-Պետրոսյանը, վերոհիշյալ հարցերի շուրջը չունենալով անհրաժեշտ գիտելիքներ, հիմնախնդիրները լուծելով գիտութեան հետ անհարկ ելակետներից, իր իսկ կողմից մերժված ազգային գաղափարախոսութեանը տալիս է գիտական սահմանում, որը ձեւակերպում է հետեւյալ կերպ. «Հայաստանը տեսնել որպես ամուր, ապահով, ինքնիշխան, ժողովրդավարական իրավական պետութիւն, քաղաքացիական հասարակութիւն, ծաղկող մշակույթ եւ բարգաւաճող տնտեսութիւն»:

Այս ձեւակերպումը ազգային գաղափարախոսութեան հետ առնչութիւն

յուն չունի Յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր ազգաքին գաղափարախոսութ-
յունը, որի հիմքում ընկած է ամբողջական Հայրենիքի, անկախ պետակա-
նության եւ ժողովրդի գոյատեւման ու ազատ զարգացման գաղափարը:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի ձեւակերպման մեջ բացակայում է ազգային գա-
ղափարախոսության հիմնական չափանիշներից մեկը՝ ամբողջական Հայ-
րենիքի գաղափարը: Առանց այդ գործոնի ազգային գաղափարախոսություն
գոյություն չունի: Այդ ձեւակերպման հիմքում ընկած է 30 հազար
քառակուսի կիլոմետրի գաղափարը, որը բազմիցս հրապարակայնորեն
պաշտպանել են ՀՀԾԿ գործիչները:

Ի դեպ, նման տեսակետի հետ, որպես Հայկական հարցի լուծման
ընդունելի տարբերակի, ժամանակին համաձայն են եղել եւ Թալեաթը,
եւ Ստալինը, մի վերապահությամբ միայն, որ Թալեաթը եւ Պանթուրքիզ-
մը չէին ցանկանում Հայաստանի Հանրապետության կազմում տեսնել
նաեւ Զանգեզուրը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ եւ ազգային գաղափարախոսությունից
հրաժարվելը, եւ վերը նրան տված ձեւակերպումը տեսական հիմք են
հանդիսանում հետագայում Հայկական հարցից ընդհանրապես հրաժարվելու
համար:

Այսպիսով, ՀՀ Նախագահը, ելնելով քաղաքական նկատառումներից,
կեղծ է համարում պատմագիտությունը, ինչպես նաեւ համաշխարհային
գիտության կողմից անվերապահորեն ճանաչում գտած «ազգային գաղա-
փարախոսություն» եւ «ազգային համաձայնություն» գիտական կատեգո-
րիաները:

Պատմագիտությունը մերժելուց, այն կեղծ գիտություն հայտարարելուց
հետո, Պատմաբան-նախագահը անցնում է իր հիմնական խնդրին՝ հայոց
պատմագիտության ոչնչացմանը: Եթե պատմագիտությունը կեղծ է,
ապա, ուրեմն, կարելի է կեղծ համարել նաեւ հայոց ամբողջ պատմա-
գրությունը:

Եվ Պատմաբան-նախագահը մի հարվածով ոչնչացնում է Հայ ժողովրդ-
դի վերջին երեք հարյուր տարվա պատմագիտությունը, հասարակական-քաղա-
քական, ազատագրական միտքը: ազգային-ազատագրական պայքարի գա-
ղափարախոսությունը հայտարարում է սնանկ եւ պատճառը մեծագույն
կորուստների:

Նա գրում է. «Ես կարծում եմ, որ վերջին տարիներին քաղաքական մտքի
մեջ տեղի ունեցած ամենամեծ հեղափոխությունը հրաժարումն է օտարին ապա-
վիմելու, երրորդ պետության հովանավորության վրա հույս դնելու սնանկ գա-
ղափարից: 300 տարի շարունակ հայ ժողովրդի քաղաքական միտքը թունավոր-
վել է այն պատրանքով, որ մեծ տերությունները՝ երբեմն Արեւմտյան Եվրոպան,

խկ որպես օրեմէ Ռուսաստանը, պետք է լինեմ մեր ազգային խնդիրների իրա-
գործողը: Սա այն գաղափարն է եղել, որին տուրք տալու համար մեմէ հատուցել
եմ մեծագույն կորուստներով: Այսօր է, որ հայ ժողովուրդը արթնանում է
մոխր, հրաժարվում այս միամիտ հավատից...»:

Այս հայտարարությամբ Լ. Տեր-Պետրոսյանը որդեգրում է թուրքական պե-
տական պատմագիտության Հայկական հարցի կոնցեպցիան, որի համաձայն
արեւմտահայերի բոլոր դժբախտությունների պատճառը եղել է մրանց ռուսա-
կան կողմնորոշումը: Այս տեսակետը տասնամյակներ շարունակ պրոպագանդում
են Պանթուրքիզի բոլոր տեսարանները:

Ուրեմն, համաձայն Լ. Տեր-Պետրոսյանի, պետք է հրաժարվենք ընդ-
հանրապես արտաքին, մասնավորապես ռուսական կողմնորոշումից, հույ-
սը դնենք սեփական ուժերի վրա եւ «փնտրենք», «տեղծենք մեր ազգի գոյու-
թյան մոտ, ավելի հուսալի երաշխիքներ: Ահա այս երաշխիքների շղթայի օղակնե-
րից մեկն է միայն Հայաստանի եւ Թուրքիայի հարաբերությունների կարգավո-
րումը»:

Եթե մինչեւ իշխանության գլուխ գալը ՀՀԾԿ-ն իր բոլոր փաստաթղ-
թերում պաշտոնապես ընդունել է Լեւոնային Ղարաբաղը Հայաստանի
հետ վերամիավորման անհրաժեշտությունը՝ այն համարելով իր հիմնա-
կան խնդիրներից մեկը, ապա իշխանության գլուխ գալուց հետո՝ մերժե-
լով ավանդական ռուսական կողմնորոշումը, հանուն ավելի հուսալի
երաշխիքների շղթայի օղակներից մեկի՝ «Հայաստանի եւ Թուրքիայի հա-
րաբերությունների կարգավորման», դրժեց իր խոստումը՝ պաշտոնապես
ընդունելով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի Ադրբեյջանի հիմնահարցի
լուծման մասին կայացրած բոլոր որոշումները, որոնցում Ադրբեյջանի
տարածքային ամբողջականության պահպանությունը համարվում է պարտադիր:

Եվ այսպես, ռուսական կողմնորոշումը համարվեց «սնանկ», իսկ
Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորումը՝ «հուսալի երաշ-
խիք», եւ հանուն այդ հուսալի երաշխիքի զոհաբերվեց Լեւոնային Ղարա-
բաղը, որովհետեւ միայն այդ պայմանով է Թուրքիան համաձայնվում
վանտնավորել իր հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության հետ:
Պրոֆեսիոնալների համար անկասկած է այն ճշմարտությունը, որ
Լեւոնային Ղարաբաղը Ադրբեյջանի կազմում անխուսափելիորեն դատապարտ-
ված է հայաթափման, այն էլ չափազանց կարճ ժամանակահատվածում:
Հայ ժողովուրդը այդ հարցում պատրանքներ չունի:

Ադրբեյջանի կազմում դարաբաղահայությունը Ղարաբաղում անվտանգ
գոյատեւելու ոչ մի երաշխիք չունի եւ չի կարող ունենալ: Այդ է թելադ-
րում Հայ ժողովրդի պատմության, հայ-թուրքական հարաբերությունների
պատմության դարավոր փորձը:

Յ Հայկական հարցը

Գիտելիքների պակասը մարդկանց, որպես կանոն, ավելի համարձակ, ինքնավստահ եւ ինքնահավան է դարձնում:

Օրեք հարյուր տարվա պատմության վերանայումը քիչ համարելով, 1992 թ. օգոստոսի 25-ին հրապարակված հարցազրույցի մեջ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հայտարարում է «Հայոց պատմության մեջ առաջիմ անգամ մենք որոշեցինք իրականությունը մայիլ իրատեսորեն»: Այս հայտարարությանը հայտ է ներկայացվում վերանայելու հայ ժողովրդի ամբողջ պատմությունը:

Տվյալ դեպքում պարտվողականությունը ժողովրդին էր մատուցվում որպես իրատեսություն:

ՀՀԿ լիդեր-նախագահը իր կազմակերպության իրատեսությունը բացատրում է հետեւյալ կերպ.

«Մենք հրաժարվեցինք «օրինետացիայի» գաղափարից (որի վրա համարյա 300 տարի հիմնված էր Հայաստանի ողջ էադաֆական միտքը), քանզի սեփական պատմական փորձով տեսնում էինք նրա սխալակալությունը: Դրա համար, իհարկե, մեզ հայտնում են՝ մինչեւ այժմ էլ դեռեւս չհասկանալով, թե այդ ինչպես կարող ենք մենք առանց ռուս քնուս, առանց ամերիկացիների, առանց Եվրոպայի գոյատեւել: Սակայն Հայաստանի գոյատեւմամ անվտանգության մեծ մտաւսայի երաշխիքը ոչ թե նրա տնտեսական կամ ռազմական հզորությունն է, այլ բոլոր հարեւանների հետ նորմալ հարաբերություններ հաստատելը: Այս սկզբունքն էլ հենց ընկած է մեր արտաքին քաղաքական դոկտրինայի հիմքում»:

ՀՀԿ իրատեսական ծրագիրը կենսագործելու համար, շարունակում է նախագահը, «Թուրքիայի հետ անհրաժեշտ են նորմալ հարաբերություններ: Մենք հիշում ենք պատմական հակասությունները, սակայն, ելնելով երկրի իրական շահերից, հաղթահարելով վերափորանքները, պետք է ձեւավորենք նորմալ միջպետական հարաբերություններ: Իհարկե, ընդդիմությունը մինչեւ այժմ էլ մեզ մեղադրում է ազգային դավաճանության մեջ, սակայն, ինձ թվում է, հոգեբանական արգելքները հաղթահարված են: Ես դա համարում եմ մեր շարժման ամենամեծ նվաճումը եւ ոչ միայն Հայաստանում, այլեւ սփյուռքում, ուր շատերն են պաշտպանում մեր իրատեսական դիրքորոշումը»:

Արեւմտահայության եղեռնը, թուրքերի կողմից դարեր շարունակ կենսագործված զանգվածային կոտորածների, բռնությունների, երկրի հայաթափման քաղաքականությունը նախագահը որակում է որպես «վերափորանքներ» եւ կոչ է անում հաղթահարել դրանք: Դեռ ավելին, պարզվում է, որ հայ ժողովրդի պատմության ներկա փուլի ազատագրական շարժման «ամենամեծ նվաճումը» ոչ թե հայ անկախ պետականության վերականգնումն է եւ Լեւոնային Ղարաբաղի անկախության ձեռքբերումը,

այլ Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած հոգեբանական արգելքների հաղթահարումը:

Բայց այդ «իրատեսական» ծրագրի հեղինակները խիստ մակերեսային, դիտանտական գիտելիքներ ունեն թուրքիայի, Պանթուրքիզմի, Հայաստանի եւ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մասին: Երանք ցանկությունն ընդունում էին իրականության տեղ:

Թուրքիան չէր փոխվել, Պանթուրքիզմն էլ չէր մեռել: Պարզապես իրերդային Միությունը իր հզոր պետական մեքենայով ճգմել էր Պանթուրքիզմը՝ ոչ մի հնարավորություն չթողնելով նրա ծավալման համար: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, օգտվելով Ռուսաստանում սիրող անկառավարելի պրոցեսների առկայությունից, ռուսական պետական մեքենայի թուլացումից, Թուրքիան եւ Պանթուրքիզմը լայն գործունեություն ծավալեցին ԽՍՀՄ թուրքալեզու ժողովուրդների տարածքում իրաքական ժողովուրդներին Թուրքիայի եւ Պանթուրքիզմի գաղափարների յուրյը համախմբելու համար:

Փամանակները փոխվել էին, եւ Պանթուրքիզմը չէր մտածում Մեծ Թուրանի միասնական պետություն ստեղծելու մասին, այլ աստիճանաբար նեւավորում էր թուրքալեզու ժողովուրդների նոր պետական համակարգ կյանքի կոչելու գաղափարը, պետություն, որը ավելի շուտ նման կլինի Եվրամիությանը:

Պանթուրքիզմը նոր պայմաններում փոխում էր դիմակը, հրապարակ էր իջել Նեոպանթուրքիզմը:

Պրոֆեսիոնալներին էաք հայտնի էր, որ պանթուրքիզմը հայ ժողովրդին ոչ մի զիջում չի անելու: Թուրքիայի հետ նորմալ միջպետական հարաբերություններ հաստատելու համար անհրաժեշտ էր պետականորեն հրաժարվել Հայկական հաստատելու համար անհրաժեշտ էր պետականորեն հրաժարվել Հայկական հարցից եւ Ղարաբաղը համձայն Ադրբեյջանին, որին հետեւելու էր Ջանգեզուրը: Թուրքիայի ղեկավարների պաշտոնական հայտարարությունները, հարցազրույցները շուտով հաստատեցին այդ իրողությունը: Այդ պահանջների իրականացմանը հասնելու համար Թուրքիան եւ Ադրբեյջանը անցան Հայաստանի շրջափակմանը եւ ընդհանրապես պայքարի ամենաանողոք միջոցների գործադրմանը:

Թուրքիան գործում էր պետական խողովակներով, իսկ Պանթուրքիզմը՝ ազգային: Հայաստանի դրուժությունը դարձավ խիստ վտանգավոր:

Թուրքիան գործնականորեն իր քարոզչութամբ արդեն հող էր ստեղծում, միջազգային հասարակական կարծիքն էր նախապատրաստում Հայաստանի գործ մտցնելու համար, մի ծրագիր, որ նա մեծ հաջողությամբ տարիներ առաջ իրականացրել էր Կիպրոսում:

Հայաստանի Համրապետության կարճատեւ պատմությունը ցույց տվեց, որ

Հայոց համագգային շարժում կազմակերպության գաղափարախոսությունը տեսական առումով անգրագետ է, հակապատմական, ոչ իրատեսական, գործնական առումով՝ ազգակործան:

Մերժելով հայոց ավանդական ազգային գաղափարախոսությունը, հրաժարվելով ռուսական կողմնորոշումից, պանթուրիզմը հայտարարելով մեռած, իսկ Թուրքիան մորացված՝ ՀՀԾԿ-ն դեռևս անպաշտպան եւ անօգնական Հայաստանը համձնում էր Պանթուրիզմի եւ Թուրքիայի ողորմածությանը, բթացնում հայ ժողովրդի ազգային իմեֆնապաշտպանության քննազդը, դարավոր թշնամու դեմ թողնում մեմ-մեմակ:

Ահա այդպիսի աղետալի իրավիճակի հասցրեց «Հայոց պատմության մեջ առաջին անգամ իրականությանը իրատեսորեն մայոդ» Հայաստանի դիլետանտական դեկլարությունը:

Պահը ճակատագրական էր: Եվ Հայաստանի ներկա ղեկավարությունը իր կարճատեւ պատմության ընթացքում հարկադրված էր անելու միակ ճիշտ քայլը՝ դիմել Ռուսաստանի օգնությանը: «Ռուս քեռուն» հեգնողները, երրորդ ուժը բացառող գավառական քաղաքագետները թուրքական սպառնալիքի տակ անմիջապես հրաժարվեցին իրենց հռչակած «իրատեսական» սնանկ քաղաքականությունից եւ անցան մի ուղու, որի սկիզբը դրել էին հայոց մեծերը, եւ որով հայ ժողովուրդը ընթացել էր 300 տարի շարունակ:

Նման դեպքերում, երբ պետական քաղաքականությունը սնանկանում է, իրեն հարգող յուրաքանչյուր կառավարություն հրաժարական է տալիս: Եվ այդ հրաժարականը պետք է կատարվեր հանուն հայ ժողովրդի շահերի, որովհետեւ պարզ ու անվիճելի է այն իրողությունը, որ Ռուսաստանի կառավարությունը այսուհետեւ հավատ չի ընծայելու հայ ժողովրդի ավանդական քաղաքականությունը: Երժողներին, ռուսական կողմնորոշումից հրաժարվողներին:

Բայց ժողովրդավարական երկրներում գործող օրենքները Հայաստանում չգործեցին, Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը անգամ այդպիսի խայտառակ ձախողումից հետո հրաժարական չտվեց: Կուսակցական շահերը ազգայինից վեր դասվեցին:

Այսպիսով, Հայաստանի երկրորդ Հանրապետությունը պետականորեն տեր չկանգնեց Հայկական հարցին: Այդ նշանակում է, որ Հայկական հարցը ինչպես խորհրդային իշխանության տարիներին, այնպես էլ ներկա փուլում տեղ չի գտնելու պետական քաղաքականության օրակարգում:

Հայկական կյանքում որպես նեոռոլլեիզմ հանդես եկող ՀՀԾԿ-ի եւ նեոպանթուրիզմի ջանքերով Հայկական հարցը հայոց պատմության արդի փուլում նորից դատապարտվում է մոռացության:

Սակայն այդ հարցում վերջին եւ վճռական խոսքը պատկանում է այ ժողովրդին, որը դարեր շարունակ պայքարել է Հայկական հարցի լուծման համար եւ երբեք չի կարող ընդունել ազգային շահերի հետ ոյ մի առնչություն չունեցող ՀՀԾԿ հակաազգային քաղաքականությունը:

ՀԱՄԵՆ ԺՈՂՈՎՈՐԻ ԻՐ ՈՅՈՒՄԻ ԱՐԸ
Է ԿՐՈՈՒՄ ԻՐ ՊԵՏՄԵՆԸՆ ԻՎԵՑԻ ԻՎՈՒՆԸ
ԳԼԿԵԳՐՆ ՆՈՒՆԸ

ՎԵՐՋԱՐԱՆԻ ՓՈՒՍԱՐՆԸ

Պատմութիւնը ժողովրդի հիշողութիւնն է, կենսագրութիւնը, առանց որի նա վերածվում է մանկուտի:

Ժողովրդի պատմութիւնը երկար մի շղթա է, եւ ամեն մի սերունդ՝ այդ շղթայի մի օղակ: Այդ առումով էլ յուրաքանչյուր սերունդ իր պատմական խնդիրն ունի կատարելու: Ինչպես ձեռքերումները, այնպես էլ չիրագործված խնդիրները ժառանգութիւն են մնում հաջորդ սերունդներին: Պատմութիւնը ամբողջական պրոցես է եւ ոչ թե առանձին դրվագների գումար: Առանց պատմական ժառանգականութեան ոչ մի ժողովուրդ չի կարող գոյութիւն ունենալ: Ժողովրդի բոլոր սերունդների դարավոր, մեկը մյուսի հետ սերտորեն կապակցված պայքարով է պահպանվում Հայրենիքը, անկախ պետականութիւնը եւ գոյապահպանման իրավունքը: Ամեն մի սերունդ իր ուսերի վրա պահելով հաջորդ սերունդին է փոխանցում ազգային արժեքներն ու չլուծված խնդիրները:

Պատմութեան շղթան դադարում է գոյութիւն ունենալուց, երբ փչրվում են նրա տարբեր օղակները: Ժողովուրդները կործանվում են, երբ առանձին սերունդներ չեն կատարում իրենց պատմական խնդիրը եւ հաջորդ սերունդին չեն փոխանցում նախորդներից ժառանգած պատմական բեռը:

Հայ ժողովրդի պատմութեան դժգոհին պահին է առաջացել Հայկական հարցը եւ այնուհետեւ մի սերնդից փոխանցվելով մյուսին որպես պատմական սրբազան բեռ հանձնվել է մեր սերնդին:

Հայկական հարցը հայոց պատմական հայրենիքում անկախ պետականութեան վերականգնման եւ ժողովրդի գոյապահպանման ու զարգացման ապահովումն է: Այդ առումով Հայկական հարցը ազգային գաղափարա-

խոսութեան առանցքն է, ազգային ոգին: Հայկական հարցից հրաժարումը ճակատագրական նշանակութիւն կունենա հայ ժողովրդի համար: Ազգային գաղափարախոսութեան զուրկ, անառագաստ ժողովուրդը դատապարտված է կործանման: Հայրենիքը ժողովրդինն է, եւ ոչ մի կուսակցութիւն կամ քաղաքական կազմակերպութիւն իրավունք չունի տնօրինելու նրա ճակատագիրը: Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանը պարտավոր է օրենք ընդունել այն բոլոր քաղաքացիներին եւ կազմակերպութիւններին պատասխանատուութեան ենթարկելու մասին, որոնք վարկաբեկում կամ հանդես են գալիս Հայկական հարցի եւ հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման դեմ:

Հայկական հարցի լուծումը կարող է երկար պատմական ժամանակաշրջան պահանջել: Այն կախված է բազմաթիվ գործոնների առկայութիւնից:

Հայ ժողովրդի ներկա սերունդը պարտավոր է Հայկական հարցի լուծման համար գործադրել բոլոր ջանքերը, հաջողութեան չհասնելու դեպքում այդ պատմական բախտի բեռը պետք է փոխանցվի հաջորդ սերունդներին:

Հաղթում է այն ժողովուրդը, որը հավատում է ապագային:

- 18. Լեւոն Վարդան, Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լքեալ գոյքերը, Բեյրութ, 1970:
- 19. Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, 1968:
- 20. Խուրշուդյան Լ., Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական հարցը, Երեւան, 1977:
- 21. Խուրշուդյան Լեւոնուշ, Հայոց համազգային շարժում կազմակերպությունը եւ Հայկական հարցը, «Խորհրդային Հայաստան», 19, 23 մայիսի, 1990:
- 22. Հանրաքվե, (փաստավավերագրական ժողովածու), Երեւան, 1992:
- 23. «Հայաստանի Հանրապետություն», օրաթերթ, 1990-1994:
- 24. Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, Երեւան, 1972:
- 25. Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, Երեւան, 1974:
- 26. Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 6, Երեւան, 1981:
- 27. Հայ ժողովրդի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը), Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երեւան, 1972:
- 28. Հայ ժողովրդի պատմության հարցեր, գիտահնգործացիոն բյուլետեն, Երեւան, 1992:
- 29. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երեւան, 1972:
- 30. Հայկական Սովետական Հանրապետարան, հատոր 6:
- 31. «Հայոց Համազգային շարժում», Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտե, (թողցիկ-ծրագիր), 19.08.1988, Երեւան, անձնական արխիվ:
- 32. ՀԱՀԳԲ - Յեղափոխական շարժում, Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ, 1984:
- 33. ՀԱՀԳԲ - Յեղափոխական շարժում, Հայկական զինյալ գործունեության տեղեկագիր (1985-1987), 1988:
- 34. «Հայք», Հայոց համազգային շարժման պաշտոնաթերթ, 1989-1994:
- 35. «Հնչակ», Հնչակյան կուսակցության օրգան, 1888-1896:
- 36. «ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», համ.22, Երեւան, 1988:
- 37. Հովհաննիսյան Աշոտ, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երեւան, 1957:
- 38. Հովհաննիսյան Աշոտ, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երեւան, 1959:
- 39. Ղազարյան Վաչե, Արմենական կուսակցություն (ակնարկներ), Բեյրութ, 1985:
- 40. Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի 1989թ. հունիսի 24-ի Հայտարարությունը՝ կարդացված ՀԽՍՀ ԳԽ նստաշրջանում:
- 41. Մամուրյան Մ., Ազգային պատրիարքարանի Հայաստանը, «Արեւելյան Մամուլ», սեպտեմբեր, նոյեմբեր, 1881, Զմյուռնիա:

ՅՈՒՑԱԿ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

- 1. Ադոնց Նիկողայոս, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երեւան, 1989:
- 2. Անտոնյան Արամ, Մեծ ոճիրը, Երեւան, 1990:
- 3. Ազատագրական գաղափարները հայ հրապարակախոսության մեջ (1820-1920), Երեւան, 1982:
- 4. Ահարոնյան Գերսամ, Մեծ երագի ճամբուն վրա, Բեյրութ, 1964:
- 5. Անասյան Հ., 17-րդ դարի ազատագրական շարժումները Արեւմտյան Հայաստանում, Երեւան, 1961:
- 6. Արմենիեն Ինթեննեյշնլ Մեզըզին, մարտ, 1994:
- 7. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», համ. 2, 1989:
- 8. Գալոյան Գ., Պատմության քառուղիներում, Երեւան, 1982:
- 9. Դալլաքյան Կ., Հայ Սիյուրքի պատմություն (Համառոտ ակնարկ), Երեւան:
- 10. «Դրոշակ», Հ.Յ.Դաշնակցության օրգան, 1890-1897:
- 11. Զարեվանդ, Միացյալ, Անկախ Թուրանիա, Աթենք, 1988:
- 12. Թորիկյան Եավարշ, Հայկական հարցը եւ միջազգային օրենքը, Բեյրութ, 1976:
- 13. Լազյան Գաբրիել, Հայաստան եւ Հայ Դատը, (փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու), Կահիրե, 1957:
- 14. ԼեՕ, Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915:
- 15. ԼեՕ, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հատոր Ա, Փարիզ, 1934:
- 16. ԼեՕ, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հատոր Բ, Փարիզ, 1935:
- 17. Լեւոն Վարդան, Թող թուրքը խոսի, Բեյրութ, 1975:

42. ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի կուսակցական արխիվ, ֆ-4047, ց-1, գ-191:
43. Մեվյան Զադե Րիֆաթ, Օսմանյան յեղափոխության մութ ծալքերը եւ իր-թիհատի հայաչինջ ծրագիրները, Բեյրութ, 1975:
44. Միացյալ եւ Անկախ Հայաստան. Պատմական քայլը, Կ. Պոլիս, 1919:
45. Յուշեր Արմենակ Եկարյանի, Բեյրութ, 1985:
46. Նյութեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար, Բ հատոր:
47. Նժդեհ, Բանտային գրառումներ, Երեւան, 1993:
48. Ծահան Նաթալի, Թուրքերը եւ մենք, Երեւան, 1992:
49. Որն է մեր ճանապարհը, հողվածների ժողովածու, Երեւան, 1990:
50. Պատմություն սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցության, 1887-1962, հատոր Ա, Բեյրութ, 1962:
51. Պարսամյան Վ., Հայ ժողովրդի պատմություն (1801-1917), հատ. 3, բու-հական դասագիրք, Երեւան, 1967:
52. Պարսամյան Վ., Հայկական հարցի զարգացման պատմական ուղիները մինչեւ Բեռլինի կոնգրեսը, «Պատմագիտական աշխատություններ» (հողվածների ժողովածու), Երեւան, 1985:
53. Ռամկավար Ազատական կուսակցություն. հիմնական ծրագրեր, կանոնա-գրեր եւ վավերագրեր, Բեյրութ, 1988:
54. Սիմոնյան Հրաչիկ, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությու-նից, Երեւան, 1991:
55. Սարոյան Արամ, Գուրգեն Յանիկյանի դատավարության պատմականը, Երեւան, 1992:
56. Վարդանյան Հ., Արեւմտահայերի ազատագրության հարցը, Երեւան, 1967:
57. Տասնապետյան Հրաչ, Հայկական հարցը, Բեյրութ, 1977:
58. Տասնապետյան Հրաչ, Հ.Յ. Դաշնակցությունը իր կազմությունեն մինչեւ Ժ ընդհանուր ժողովը (1890-1924), Աթենք, 1988:
59. Փիրույան Ռուբինա, Հայ Դատ, դասագիրք, II մաս, ԱՄՆ, 1994:
60. Армянский вопрос, Энциклопедия, Ереван, 1991.
61. Армяне и Армянский вопрос на страницах зарубежной печа-ти, Научно-информационный бюллетен АН Арм. ССР, Серия 3, No 3, Ереван, 1982.
62. Армянский вопрос на страницах зарубежной печати, Научно-информационный бюллетен АН Арм. ССР, Серия 3, No 5, Ереван, 1982.
63. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании (17 июля - 2 августа 1945г.), сборник документов, Москва, 1980.

64. Восточный вопрос во внешней политике России (Конец 18 - начало 20 в.), Москва, 1978.
65. Геноцид армян в Османской империи, Сборник документов и материалов, Ереван, 1982.
66. Западная пресса об антитурецкой деятельности армянских зарубежных организаций, Научно-информационный бюллетен АН Арм. ССР, Серия 3, No 1, Ереван, 1982.
67. Обзор зарубежной печати, Научно-информационный бюллетен АН Арм. ССР, Серия 3, No 5, Ереван, 1983.
68. Оганесян Эдуард, Век борьбы, т. т. 1, 2, Мюнхен-Москва, 1991.
69. Петросян Ю., Младотурецкое движение, Москва, 1971.
70. Саркисян Е., Политика османского правительства в Западной Армении, Ереван, 1972.

ԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՅՈՂ**

ՏԵՍԱԿԵՏՆԵՐԸ

ԼԵՕ. Հայոց հարցի վավերագրերը:

«Հայոց հարցը նույնքան հին է, որքան ինքը հայ ազգը: Զրիստոսից վեց դար առաջ էր, որ հայ ազգը դուրս եկավ խավարի անհայտությունից պատմության լուսավոր ասպարեզ եւ հենց այդ առաջին բայլերի հետ նա անհայտության մութից լույս է բերում իր ազգային գոյությունը պահպանելու մեծ հոգսը: Իսկ Հայոց հարցը, ինչպես գիտեք ամենքդ, հայ ժողովրդի ազգային գոյության հարցն է: Այսպիսով՝ Հայոց հարցի պատմությունը հայ ազգի պատմությունն է, սկզբից մինչեւ մեր օրերը»:

ԼԵՕ. Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հատ. Ա:

«Ջեյթուներ, ինչպես տեսանք, (խոսքը 1862թ. ապստամբության մասին է - Լ.Խ.) առաջին անգամ եվրոպական մամուլի եւ դիվանագիտության մեջ ձևակերպում է մի նոր երեւույթ օսմանյան Արեւելքում - Հայոց հարցը»:

ԱԴՈՆՑ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ. Հայկական հարցի լուծման շուրջ:

Ադոնցը գտնում էր, որ Հայկական հարցի ծագումը պետք է փնտրել «Անցյալ դարերի խավարի մեջ»: Նա Հայկական հարցի լուծում էր համարում՝ Արեւմտյան Հայաստանի 7 վիլայեթների, հայկական Կիլիկիայի եւ Արեւելյան Հայաստանի միավորումը մեկ միասնական պետության մեջ: Սեւրի պայմանագրի իրագործումը նա համարում էր «Հայկական հարցի կիսալուծումը»:

«Հայկական լեոնաշխարհը որոշակի ամբողջություն է, որը ոչ մի հակաճառություն չի ընդունում: Համաձայն Լինչի պատկերավոր խոսքի, այն մի լեոնային

տանիք է, որ իջնում է դեպի Սեւ ծովը հյուսիսում, դեպի Տիգրիսի երկու վտակների հովիտները հարավում եւ հատվում է Եփրատի ջրերով արեւմուտքում:

Այս սահմաններում Հայկական լեոնաշխարհը իրենից ներկայացնում է մի աշխարհագրական, պատմական ու տնտեսական, ինչպես նաեւ մի ընդհանուր էթնիկական ամբողջություն:

Այս լեոնաշխարհում հիմնված պետությունը չի կարող կայուն համարվել, եթե ամբողջապես չի վբողեցնում այդ լեոնային տանիքը՝ իր բնական թերություններով»:

1920թ. հոկտեմբերի 20-ին Սեւրի պայմանագրից հետո Ադոնցը Հայկական հարցի լուծման, Հայաստանի տարածքի մասին գրել է: «Հայկական լեոնաշխարհը, մեր կողմից պաշտպանվող սահմաններով, գրավում է շուրջ 200 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք, ներառյալ ոչ միայն թուրքական, այլև րուսական Հայաստանը»: Այս պարբերությունը հրատարակված տեսքում աղավաղված է: Մենք մեջբերումը կատարել ենք Ադոնցի աշխատության ձեռագիր օրինակից:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, բավմահատորյակ, հատոր 6:

«Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով միջազգային դիվանագիտության խաղաղացանկ էր մտցնում Արեւմտյան Հայաստանի բարեփոխումների, իսկ հետագայում ինքնավարության կամ անկախության խնդիրը՝ Հայկական հարց հետազայում ինքնավարության կամ անկախության խնդիրը՝ Հայկական հարց հետազայում ինքնավարության կամ անկախության խնդիրը՝ Հայկական հարց հետազայում ինքնավարության կամ անկախության խնդիրը»:

Սակայն իր ներքին բովանդակությամբ Հայկական հարցն արեւմտահայության ու Արեւմտյան Հայաստանի ապստամբության հարցն էր»:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ (հնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը), խմբագրությամբ Մ. Ներսիսյանի:

«Եթե Սան-Ստեֆանոյում Արեւմտյան Հայաստանի հարցը բնարկվում էր երկու պետությունների՝ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ, ապա Բեռլինում դարձավ եվրոպական վեց պետությունների՝ Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Իտալիայի, ինչպես եւ Թուրքիայի պաշտոնական բանակցությունների ու բաղադրական-դիվանագիտական հարաբերությունների առարկա: այն վերածվեց միջազգային հարցի: 1878թ. Սան-Ստեֆանոյում եւ Բեռլինում կայացած այդ դիվանագիտական հարաբերությունների եւ բանակցությունների ընթացքում էլ Արեւմտյան Հայաստանի ու նրա հայ բնակչության վիճակի բարելավման խնդիրը անվանվեց եւ այնուհետեւ շարունակվեց կոչվել Հայկական հարց՝ Հայաստանի նոր պատմության կարեւոր եւ ժողովրդի լայն խավերին հուզող խնդիրներից մեկը»:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ. Հայկական հարցն ու իր լուծումը:

«Հայկական հարցը շատ է հին: Իր ամբողջությամբ նրան մեկանում քչերն են ծանոթ ու տեղյակ: Նա իր սկզբնական շրջանում զուտ բաղաբական խնդիր էր»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն 3

Հայկական հարցի բովանդակությունը.....6

Հայկական հարցի ծագումը 8

Հայկական հարցի զարգացման հիմնական փուլերը.....9

Առաջին փուլ

Հայկական հարցը ժողովրդական գիտակցության արտահայտություն..9
(Հայկական հարցի ծագումից մինչև 17-րդ դարի կեսերը)

Երկրորդ փուլ..... 11

Հայկական հարցի մուտքը Արևմտյան Եվրոպա եւ Ռուսաստան..... 11
(17-րդ դարի կեսերից մինչև Սան-Ստեֆանո եւ Բեռլինի կոնգրես)

Յրրորդ փուլ 16

Հայկական հարցի միջազգայնացումը..... 16
(Սան-Ստեֆանո - Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումը)

1. 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը եւ Հայկական հարցի միջազգայնացումը 16

2. Հայկական հարցը եւ հայ ազգային կուսակցությունները 21

3. Հայկական հարցի լուծման թուրքական կոնցեսյանը:՝

Ցեղասպանությունը - Հայկական հարցի լուծման թուրքական եղանակ 31

4. Հայաստանի առաջին հանրապետությունը եւ Հայկական հարցը.....43

Չորրորդ փուլ..... 51

Հայկական հարցը արդի շրջանում..... 51
(1920 թվականից մինչև մեր օրերը)

1. Խորհրդային Հայաստանը եւ Հայկական հարցը

Հայկական հարցի թաղումը..... 51

2. Սփյուռահայությունը եւ Հայկական հարցը 51

Հայկական հարցի վերածնունդը..... 58

3. Հայաստանի երկրորդ հանրապետությունը եւ Հայկական հարցը 70

Վերջաբանի փոխաբան..... 88

Ցուցակ օգտագործված աղբյուրների եւ գրականության..... 90

Հավելված. Հայկական հարցի ծագման եւ բովանդակության մասին... 94

հայոց պատմագիտության մեջ գոյություն ունեցող տեսակետները

Շարվածքը՝ Հ. Հովհաննիսյանի
Դ. Գալստյանի
Էջաղրող՝ Ա. Մարտիրոսյան
Մրբագրիչ՝ ՕՖ. Միքայելյան

Հանձնված է արտադրության 5.06.95թ.: Թուղթ գրելու №1: Չափը 60 x 90
1/16: Հրատարակչական 5,5 մամուլ:Տպագրական 6,4: Տպագրությունը
փոքր «ՕՖուկ»:Պատվեր 79: Տպաքանակ 2700:

Երևանի պետական համալսարանի, օպերատիվ պոլիգրաֆիայի
ստորաբաժանում, Երևան, Ալ.Մանուկյան 1.

ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ ԼԵՆ ԴՐՈՒՇ ԱՐՇԱԿԻ

**Երևանի պետական համալսարանի
հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ,
Պատմաբանների հայկական ընկերության
նախագահ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ,
պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր:**

Ծնվել է 1927 թվականին Հայաստանի Հանրապե-
տության Գորիսի շրջանի Ծիճուհայր գյուղում: Ավար-
տել է Երևանի պետական համալսարանի միջազգային
հարաբերությունների ֆակուլտետը: Աշխատել է ՀՀ
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում: 1977 թվականից
ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչն է:

Զբաղվում է հայ ժողովրդի մոր և նորագույն
շրջանների պատմության հիմնահարցերով:
Խորշուղյանի գիտական հետաքրքրությունների
շրջանակում են գտնվում Լեոնային Ղարաբաղի, Հայ-
կական հարցի, Հայոց ցեղասպանության, Հայաստանի
ատաջին հանրապետության, Հայոց ազգային գաղա-
փարախոսության, ազգային-ազատագրական պայքա-
րի և հայ ազգային կուսակցությունների պատմության
հիմնախնդիրները: Հրատարակության համար պատ-
րաստ են «Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին» և
«Հայոց ազգային գաղափարախոսությունը» խորագրով
աշխատությունները, որոնցում հեղինակը նորովի է լու-
սաբանում քննարկվող պրոբլեմները: Այդ ուսումնասի-
րությունները հրատարակելու համար անհրաժեշտ է
մեկնասանների ֆինանսական օժանդակությունը:

Հեղինակի հասցեն՝ Երևան, Ալեք Մանուկյան 1,
Երևանի պետական համալսարան, հայոց պատմու-
թյան ամբիոն: FAX 7.885.2.151-087